Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988
чылдың
ноябрь
3
четверг
№ 254 (13854)
1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 көпеек.

Комсомолчулар! Аныяк оолдар болгаш кыстар! Улуг Ленинниң өөредиин шиңгээдип алыңар, ниитилелди революсчу ёзу-биле чаартыры дээш идепкейлиг демиселчилерниң мурнуку одуруунга туруңар!

(Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 71 чылынга СЭКП ТК-ның Кыйгырыгларындан).

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН БОЛГАШ АНЫЯКТАР: АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕР ҮЕЗИ

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ Москваның болгаш Москва чоогунуң аныяктары-биле ужуражыышкыны

ВЛКСМ-ниң 70 чылын демдеглээн хүнде комсомолчуларның чыылганы Аныяктарның найысылалда ордузу орду эвес, а уран-шеверлер хоорайы апарган. Ооң «кудумчулары» болган стендилер аныяктарның инициативазын ёзугаар тывылган тодаргай ажыл-херектерниң дугайын чугаалап турган. Анаа дуржулга солчуп, маргыжып, шиитпирлээр оруктарны денге дилеп турганнар.

Оларның дилээшкининге, саналдар солчулгазынга бөгүн СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев база каттышкан. Ол стендиден стендиге барып, чугаалажыышкынче хөй-ле ажылчыннарны болгаш студентилерни, школачыларны болгаш дайынчыларны хаара туткан. Бир кижи-биле бот-орулга-чарылга каттыжыышкынының организастаарының аргаларын бирден-бир чокка сайгарып, бирээзи-биле маргыжып, өске кижини кичээнгейлиг дыңнап, бодунуң студент чылдарын сактып, школачыларның күүсеткен ырызынга адыш часкап турган.

«Москваның комсомолу — ВЛКСМ-ниң 70 чылынга уткуштур» деп делгелгениң чүс-чүс экспонаттары дээрге чаңчыл болган юбилейжи отчёт эвес, а аныяктарның ажылчы инициативазының, ооң каттышкан энергиязының, оларның сорулгаларының болгаш айтырыгларының, дилээшкиннериниң болгаш шиитпирлериниң данзызының дугайында боттуг чугаа-дыр.

Комсомолчу шалыпчы тудуглар штавының экспозициязынга барганда комсомолдуң шефтээшкининиң кол угланыышкыннарының дугайында Михаил Сергеевичиге чугаалап бергеннер.

В. Осипов, Москваның комсомолчу шалыпчы тудуглар штавының начальниги. Мооң мурнунда бир-ле тодаргай объектини, чижээ, ЗИЛ-ди, АЗЛК-ны шефтеп турган бис. Ам аныяктар хөделиишкининиң бүдүн угланыышкынын шилип алдывыс. Оларның бирээзи — экология. Бистиң бөгүнгү күш-ажылчы чорудулгавыстың дугайында, ийи муң ажыг оолдарның болгаш кыстарның ажылдап турган кылганы аныяктарның ийи парыгының дугайында фильмни Силерге көргүзүп болур бис. Ындыг ажыл-херектер дугайында солуннарга дыңнадып турар бис. Күзелдиг кижилер шупту анаа кээр. Экология айтырыгы дээш дүвүреп турар кижилер дыка хөй. олар бойдусту камгалаары дээш тодаргай салыышкынны кииреринге беленнер. Ийиги угланыышкын — ол дээрге төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалап арттырары. Ол шимчээшкиниң төлээлекчилери бистиң аравыста мында бар.

М. С. Горбачев. Силерниң канчаар эгелеп турарыңарны көрген мен. Холдарыңардан туттунчупкаш, Киров проспектизинче бульдозер эрттирбейн турганыңар-биле эгелээн силер.

П. Соколов. «Подлинник» аныяктар каттыжыышкынының даргазы. Ам сорулга болза, күрүне өнчүзү тураскаалдарны тодаргай ээлиг болдурарының аргазын тывары болур. Бисте ындыг дуржулга чогум бар. Ам шенелде кылдыр ону Соловкилерге ажыглаар бодап турар бис. Ол дээрге чугула социал төлевилел-дир.

М. С. Горбачев. Соловкилерге чүнү кылыр деп бодап тур силер?

Үн. Ийи чай дургузунда олче экспедиция организастап келдивис.

М. С. Горбачев. А чаартып кылыры бе?

П. Соколов. Ийет, ол сорулгага консультация чөвүлелин тургузуп тур бис...

Үн. Ийиги экспедиция Александров хоорайга чораан. Иван Грозныйның 17 чыл чурттааны өргээзи мында бар. Үрелип, буступ дүжүп турар дуганнар мында турар. Оларны стендилерде азып каан фото-чуруктардан көрүп болур.

Үн. Тураскаал бүрүзү тодаргай ээлиг болур ужурлуг деп санап турар бис. Кайыдаа тураскаалды антузнастарга, чижээ, бистерге, бериптер болза эки.

М. С. Горбачев. Силерге бериптер деп чүл?

Үн. Арендага-даа берип болгай-ла...

Р. М. Горбачева. Олар боттары кылып алыксап турар-дыр.

Үн. Тураскаалды долгандыр амгы үениң чүүлдерин кылып алырын саналдап турар бис. Катап чаартып кылырындан эгелээш, шаандагы хевиринге чедир тургузар ажылдарның шуптузун кылыры-биле ынаар баар специалистер, аныяк кижилер бисте бар. Тураскаал турар ужурлуг, ындыг аа? Бистиң күш-ажылчы инициатива ассоциациязы ындыг идеяларны боттандырып турар күрүне организациязын тывар арганы кижилерге берип турар.

Үн. Инициативаны боттандырарынга биске дуза херек.

М. С. Горбачев. Москваның оолдар, кыстары, комсомолчулары Москваның болгаш ону долгандыр турар тураскаалдарны камгалаар деп чугула херекти сегирип алган-дыр деп бодап тур мен. Мурнунда ону шуут үреп, топап каапкан-дыр ийин. Ам арткан чүүлдерни катап тургузар херек. Бүгү-ле аргалар тааржыр деп бодап тур мен.

Комсомолчуларның дилээн ёзугаар Михаил Сергеевич экспозицияның саналдар дептеринге «Силерниң инициативаңарны изин-биле деткип тур мен» деп бижээн.

— «Силерниң» деп сөстү улуг үжүктер-биле бижидим —деп, Михаил Сергеевич немээн.

— Бо ажыл-херекке салгалдарның боттуг харылзаазы илереп турар-дыр. Чамдык кижилер эрткен үени бистен хоорулдуруп, эрткен чүве эрткей-ле, ооң ажыы чүү боор дижип турар. Ол шын эвес. Бир эвес салгалдарның харылзаазы чидер болза, ниитилел буступ дүжер. Культура бүрүзүнүң адыры, цивилизация бүрүзүнүң адыры болгаш чаа салгал бүрүзү быжыг турушта турар ужурлуг. Эрткен үени тоомчага албас чорук мөзү-шынарның улуг чидириглеринге кажан-даа таварыштырып келген. Бөгүн-даа ындыг, даарта-даа ындыг болур. Кижилер дугайын бодап чоруур сагыш-сеткилдиг кижи төөгүнү херекке албайн барып шыдавас, ындыг кижи төөгүнү коптарар, ында болуушкуннарны сагыш-сеткилин дамчыштыр эрттирер. Силерниң кылып турар бүгү чүүлдериңерниң чүгле материалдыг талазын үнелевейн турар мен. Эң колу — мөзү-шынар талазы, эң кол чүүл — чонда болгай. Эр-хей-дир силер, аныяктар. Шимчедиңер, шимчедиңер, орукта бульдозер-даа турза, чайладып кааптыңар.

«Аныяктарның күш-ажылчы инициативазын — эде тургустунуушкунга» деп экспозицияда: Аныяктарның шенелде сад комплекизин (АШСК-ны) тургузарынга комсомол организациязының ажылын эгелеп башкарары деп бижимел кичээнгейни хаара туткан.

М. С. Горбачев. Бо чүү деп чүвел? Сонуургадып көрүнерем.

АШСК-ның даргазы **В. Новоселов** ук ниитилел кол ийи сорулганы күүседип турар дээрзин тайылбырлаан. Бирээзи — аныяктарның хостуг үезин организастаары. Ийиги сорулга — завод коллективин ногаа болгаш чимис-биле хандырары. Агроүлетпүрнүң бүдүрүлгелеринге шеф дузазы база аңаа немежир.

М. С. Горбачев. Москва чоогунга черни силерге кым бээр чүвел?

В. Новоселов. Черни керээ ёзугаар бээр.

М. С. Горбачев. Ынчалза-даа Москва чоогунда хостуг чер чок болгай азы дыка эвээш.

В. Новоселов. Бар чүве-дир ийин. Ажыглаары берге, кайы хамаанчок кезип каапкан черлер бар...

М. С. Горбачев. ТК-га кедээ ажыл-агый айтырыглары-биле ажылдап турган үемни сактып келдим. Сад талазы-биле москвачыларның, күш-ажылчы коллективтерниң дилеглерин хандырары-биле Москваның бүгү чүктеринге чоруп, Смоленск, Калуга областарга четкен болгай бис. Чүге дээрге Москва чоогунга хостуг чер чок дишкеннер.

Р. М. Горбачева. Аныяктар черни тып алган ышкажыл...

М. С. Горбачев. Ол эки-дир, чүнү-даа чер адазындан безин чүгле аныяктар тып эккээр...

А сад комплекизиниң кежигүннери ажылын районнуң ажыл-агыйлары-биле харылзаа тургусканы-биле, боттарының ачы-дузазын, ажылдаар күжүн болгаш өске-даа дузазын саналдааны-биле эгелээн. Оларны деткээннер: керээ ёзугаар шөлдү, ажыглаары берге черни, ажыглал чок тарылга шөлдерин берген. Аныяктарның сад эштежилгезинге бирги участокту Наро-фома районга тускайлап берген.

Аныяктарның сад комплекизиниң бирги эштежилгези 170 кижини каттыштырган. Экспозицияда ооң македи бар: садтар ортузунда чайлаг бажыңнары, хостуг үе эрттирериниң хөй-нитти төвү, спорт клуву. Ылаңгыя каасталга керамиказы белеткээр мастерскаяны тудары планнаттынган, ук кылыг бажыңнар дашты шыварынга херек.

— Макетте бүгү чүве эки-дир —деп, М. С. Горбачев демдеглээн. — Төлевилээниннер бодамчалыг-дыр, а ону кым тударыл ынчаш, материалдарны кайыын алырыл?

В. Новоселов. Бүгү чүвени боттарывыс күжүвүс-биле кылып турар бис. Бисте специалистер хөй. А материалдарга хамаарыштыр алыр болза, бистиң эштерививстиң саналдааны солун чүүлдер бар. Өртээ чиик материалдарны ажыглаар бис.

М. С. Горбачев. Күрхандырылгадан безин оларны дилевес силер бе?

Ю. Агапов, экономист. Боттарывыстың күжүвүс-биле кылып алырын оралдажыр бис.

М. С. Горбачев. Силерниң бажыннарыңарга чүгле аныяк өг-бүлелер чурттаар бе?

В. Новоселов. Шуут ындыг эвес. Социологтуг шинчилел чоруткан бис, эштежилге кежигүннериниң 80 хуузунга өг-бүлениң улуг кежигүннерин барымдаалап турган участокту тускайлаан. Оларның аразында дайынның болгаш күш-ажылдың хөй хоочуннары бар.

— Ам-на эң кол чүүлге четтивис—деп, Михаил Сергеевич чугаалаан. — Салгалдарның харылзаазы төөгүже дүлдүнүп бар чыдар-дыр деп бодай бердим. Культураның болгаш эрги шагның тураскаалдарын катап тургузар талазы-биле комсомолчу отрядтарның ажылының дугайын чугаалап турарым ол. Салгалдарның харылзаазы амгы чурттап турар кижилерге эргежок чугула. Ол чокка чогумчалыг ниитилел турбас.

Адалар болгаш уруглар айтырыының дугайында чугаа кымны-даа тоомча чок болдурбайн турар. Улуглары хыйланып, ынчаар танцылавайн турар силер, баштарыңар дүктерин ынчаар өстүрүп албаан силер, мода база ындыг эвес деп өөредирлер...

— Бистиң кырган-ачаларывыс болгаш кырган-аваларывыс каастап кылган баш дүктериниң адаанга бистиң баштарывыстың тааржырын болгаш бүгү-ле чүүлдерни боттарывыстың кылып турарывысты көрүп кааш, бистиң-биле кады чурттаарын дилээннер— деп, эштежилге кежигүннериниң бирээзи чугаалаан. Оларның бирээзинге хоорайга квартира бээрин саналдаарга, шуут ойталап каапкаш, оглумнуң оглу-биле кады бажың тудуп алгаш, аңаа чурттаар мен, аныяктар чоогунга турарын күзээр мен дээн.

Эштежилгениң кежигүннериниң тудуп турар бажыңчыгаштарының өртээ пенсионерлерге безин тааржыр болган —чүгле 1200—1300 рубль аан.

М. С. Горбачев. Эр-хейлер-дир силер, оолдар. Ол болза күрүнениң садып турарындан дөрт катап чиик ышкажыл.

Аныяктар кооперативи бо чылын совхозтан 25 гектар черни керээ ёзугаар алгаш, ону болбаазырадып кылып, мал чемгерер 2 муң центнер свёкланың, 1200 центнер картофельдиң дүжүдүн ажаап алган. Олар ам келир чылын хөй чарыгдал үндүрер культураларны — чыжырганапы, инек-карааны өстүрер деп турар. База бир чугула чүүл бар. Экология талазы-биле олар чүгле арыг продукцияны өстүрүп турган, а химиктиг «допингтен» болгаш пестицидтерден ойталаар деп шиитпирлеп, ол талазы-биле ындыг шенелде чорудар деп турар.

— Силерге чүгле чедиишкиннерни күзеп каап болур деп бодай-дыр мен—деп, Михаил Сергеевич кооператив энтузиастарынга чугаалаан.

Аныяктар ону аяк шай ижеринче чалаан. Самовар хайны берген, ону аныяктарның кооператив садындан чыып алганы сигеннери-биле хайындырары арткан. Ынчалза-даа ооң мурнунда чаа ужуражыышкыннар. Ынчангаш Михаил Сергеевич оолдарга өөрүп четтиргенин илереткеш, делгелгениң дараазында бөлүүнче чорупкан.

Стендилерниң бирээзинде дисплей экраны чырып турган.

— Мындыг компьютер бистиң райкомувуста бар — деп, ВЛКСМ-ниң Москвада Совет РК-зының бирги секретары И. Городжанов чугаалаан.

М. С. Горбачев. Ооң бажынче чүнү суп каан силер?

И. Городжанов. Ында районнуң комсомол организациязының талазы-биле сантүңнер, райкомнуң бүгү хүлээп алган шиитпирлерин кииргeн. Ол чорук оларның күүселдезин хынаарынга дузалап турар.

М. С. Горбачев. А практиктиг ажыл-херектер? Бо бүгү база компьютерде бар бе? Чижээлээрге, бис ам ооң дузазы-биле чүнү билип ап болур бис?

— Дисплейниң клавиатуразынга бистиң комсомолчуларывыстың бирээзиниң фамилиязын долгап аар бис. ЭСМ ооң хүлээлгелериниң, комсомолчу даалгаларының дугайын чугаалап бээр—деп, И. Городжанов тайылбырлаан.

М. С. Горбачев. Оларның канчаар күүсеттинип турарын ол чүгле чугаалап шыдавас.

И. Городжанов. Ол шын. Ынчалза-даа бүгү чүве кижилерден хамааржыр. Ниитизи-биле хожудангай, статистика хүлээлгезин бодунга ап турар компьютерлерни ажыглаары кижилер-биле ажыл кылырынга үени хостап берип турар. Ынчангаш комсомол ажылынга компьютерлерни ажыглаары бүгү-ле деңнелдерге, ооң иштинде комсомол эге организацияларга ажыглаттынган турар ужурлуг.

Ажыл-чорудулганың янзы-бүрү деңнелдеринге компьютерлерни ажыглаарының улуг аргазы аныяк эртемденнерни, специалистерни болгаш чаартыкчыларны оңзазы-биле хаара тудуп турар. Бөгүн аныяктар компьютержидилгениң мурнуку одуруунда чоруп турар. Чижээлээрге, делгелгеде комсомолдуң Черемушки райкомунга болгаш аныяктарның эртем-техниктиг чогаадылгазының (АЭТЧ-ниң) «Прогресс» төвүнге тургускан «Вариант» дээр компьютер клувун көргүскен. Аныяктарның «Мультикомпьютер» коллективи оюн болгаш өөредилге программаларын ажылдап кылып турар. Ол болза адачурттуң баштайгы профессионалдыг компьютер оюннарының автору, олар делгелгениң көрүкчүлеринден кымны-даа тоомча чок бодурбайн турар.

Ооң соонда М. С. Горбачев аныяктарның эртем-техниктиг чогаадылгазының дугайын көргүзүп турар кезектиң материалдары-биле танышкан. Амгы үеде Москвада АЭТЧ-ниң 35 төптери бар, олардан амгы үеде дээштиг болгаш элээн ажыктыг модель тургустунган.

ВЛКСМ МХК-ның кежигүнү Александр Чеснoков—ол кезектиң тайылбырлакчызы. Найысылалга «Внедрение» деп төптү тургузарының инициаторларының бирээзи, ооң үндезининге бүгү чурттуң хемчээлинге АЭТЧ төптериниң системазын тургузуп турар.

М. С. Горбачев. Ол төптер кымнарны каттыштырып турарыл? Аныяк эртемденнерни, ажылчыннарны, инженерлерни боор аа?

Үн. Чүгле ол эвес. Студентилер, школачылар база бар. Күзээн кижи бүрүзүнге ажык ажык...

М. С. Горбачев. Ол коллективтерниң кежигүннериниң ортумак назыны кандыгыл?

А. Чеснoков. Хөй кезии—35 хар чедир.

АЭТЧ төптериниң кажан ажылдап эгелээнин, чыл ажыг үе иштинде олар чүнү кылып четтигипкенин Михаил Сергеевич сонуургаан. Аңаа элээн каш саннарны адаан: төптерниң боттандырып чорудуп турар ажылдарының ниити үнези 50 миллион хире рубль. Ол ажылдарның 20 хире хуузу—Моссоветтиң чагыглары, өскээр чугаалаарга, олар хоорай ажыл-агыйынче угланган. Чижээлээрге, лифт ажыл-агыйларын сайзыраңгайжыдып, хоорайның магазиннеринче ногаа-чимис продукциязын чедирериниң транспорт-технология схемазын ажылдап кылып, заводка эргелеп башкарылганың автоматтыг системазын тургускан...

М. С. Горбачев бүдүрүлгеге, хоорайның ажыл-агыйынга чүнүң херек болуп турарын төптерниң кежигүннериниң канчап билип ап турарын сонуургаан. «Чадаг-терге чогаатпас» дизе, ону кончуг эки билири херек болгай деп, ол чугаалаан.

Бүдүрүлгелерге үргүлчү барып, оларның айтырыгларын өөренип көрүп, боттарының дузазын саналдап турар тускай бөлүктер төптерде бар, а завод, албан чери-биле олар ооң түңнелинде ажыл-агый керээзин чарып ап турар деп аңаа дыңнатканнар.

М. С. Горбачев. Бүгү-ле негелде ёзугаар керээ бе? Ол шын-дыр, ынчаар кылыр херек. Ажыл-херектиң юридиктиг талазын уттуп болбас. Ындыг болур ужурлуг. Тодаргай херек-биле ындыг харылзаалар бүгү-ле угланыышкыннарга кончуг чугула, национал программага-даа база делегей ареназынче-даа үнүп болур дээрзинге бүзүрээр мен. Төптерниң кандыг чугула айтырыглары барыл?

А. Чеснoков. Мөөннеп садарының таарыштыр тургускан системазы чок. Материалдар, комплектилээр кылыглар садып алыры берге.

Л. Н. Зайков. Москва хоорkому ол айтырыгны чугаалажып көрген. Ону чогууру-биле шиитпирлээн.

Комсомол аппарадының эде тургустунуушкуну, чижээлээрге, адырлар килдистерин чок кылыры, ооң бодап турары-биле алырга, аныяктарның эртем-техниктиг чогаадылгазын хөгжүдеринге багай салдарлыг болу бээринче Михаил Сергеевич Горбачевтуң кичээнгейин беседа киржикчилериниң бирээзи угландырган.

М. С. Горбачев. Кортпа. Херектиң ужуру ында эвес. Маңаа килдистер херек чок — комсомол клубтарже, организацияларже барып турар. Дириг херекти эрги организастыг кызыгаарларже кииргениниң херээ чок. Оларга канчаар тааржыр болдур, инициаторлар ону шенеп, организастап тургайлар-ла. Ынчап солун болур, ынчан чүгле бот-тускайлаң чорукка үндезилеттинген ёзулуг инициатива туруп болур. Комсомолчулар профессиязының аайы-биле боттарының эрге-ажыктарын калбаа-биле боттандырып чорудуп турзуннар. Ол угланыышкын — онза чугула.

Херектиң ужуру чүл дээрге, бистиң эртемивис — педагогика-даа, шинчилел-даа эртемивис эргижирей берген. Аныяк күштер херек, аныяк угаан-бодал херек. Аныяандан эгелээш эртем-техниктиг чогаадылга айтырыгларын кылып келгеннерде аңаа чүткүл бар болгаш ол келир үеде-даа ындыг болур дээрзинге бүзүрээр мен. Мен силерниң инициативаңар дээш ийи холум-биле бадылаар мен.

«Шөл-баартык» деп бот-орулга-чарылгалыг ногаа конвейериниң схемазы Михаил Сергеевичиниң кичээнгейин хаара туда берген.

— Эрткен чайын Москва чоогунга найысылалдың студентилер отрядывың бирээзи ындыг принцип-биле ажылдап турган. Бис анаа ажыл-агый тургузуп алгаш, ногааларны шуушутурулга аайы-биле чыып алган бис. Студентилер оларны сөөртүп база садып турганнар. Харын Моссоветтиң идепкейлиг деткимчези-биле—деп, студент отрядтарының хоорай штавының командири Сергей Катырин чугаалаан.

М. С. Горбачев. Оолдарга ол таарышкан бе?

С. Катырин. Ийе. Ол болза бистиң ийиги оралдажыышкынывыс болган. Баштайгызын бис бурунгу чылын Астраханьга кылган бис. Ынчалза-даа транспорт-биле нарын байдал тургустунуп келген. Ырак турган. А маңаа ол бүде берген. Бүгү-ле херек дээш төнчү түңнелинге чедир долузу-биле харыылаар чорук оолдарга кончуг тааржыр турган.

М. С. Горбачев. Москвада, чуртта ындыг коллективтер чежел? Билир силер бе, бир эвес силер ол айтырыгны шуут шиитпирлепкен болзуңарза, силерге Ленинчи шаңналды бээр турган-дыр. Чүге? Чүге дээрге амдыызында кым-даа — Москвада-даа, күрүнеде-даа хоорайларны ногаа-биле канчаар хандырарын шиитпирлеп шыдавайн турар.

Үн. Өртек база рольду ойнап турар! Бистиң продукциявыс Москва чоогундан кырган-аваларывыстың эккеп турган продукциязындан дора эвес турган. Олар бистиң кыстарывысты мынча деп кегүдүп турганнар: бистиң ертээвиске чедир өстүрүп алыңар деп аан. А силер чиик өртекке садып турар-дыр силер, ол кандыг коммерция боор?

М. С. Горбачев. Силер ол дугайын делгеренгейи-биле Л. Н. Зайковка чугаалап бериңер. Партия Москва хоорkому болгаш Моссовет чазакка санал киирип, Москва ышкаш ындыг улуг хоорайны хандырар талазы-биле чаа аргаларны саналдап турарлар. Амдыызында кол-ла чүве —организастап чорударында. Продукция үрелип турар, станцияларда вагоннар арбуз суу-биле ыглажып, бүгү хем порттары ногаалар-биле доллунган, олар хөйү-биле үрелип турарын билир силер. А ооң чеже хирези үрелип турарын ылап билир силер бе?

Үн. Харалаан, билбес мен.

М. С. Горбачев. Бир эвес ол сан силерге билдингир турган болза, ол силерниң энтузиазмыңарны немептеринге бүзүрээр мен. Москвада ногааларның болгаш чимистерниң чарты үрелип турар, а чуртта —дөртен хуузу. Маңаа силерниң инициативаңар, дескел чок чорууңар херек. Дараазында чайын ындыг отрядтар чеже болурул?

С. Катырин. Он деп бодаар мен. Бүгү хоорайны хаара тудуп алыры-биле аан.

М. С. Горбачев. Сезон иштинде акша-биле азы тонналар-биле чеже продукцияны сатканыл?

Бир хүн иштинде 15-20 муң рубльге садыглапканын студентилер дыңнаткан.

М. С. Горбачев. Ажылдың чаа хевирлерин дилеп тывыңар. Бүгү-ле черлерден дилеп тывыңар.

Үн. Бистиң орук баштакчыларывыстың отрядтары база идепкейлии-биле ажылдап турар. Ол база-ла студентилер отрядтарының хоорай штавын дамчыштыр ажылдап турар.

Чугаага Москваның авиация институдунуң студентизи **К. Арутюнова**, Москва студентилериниң тудуг отрядының комиссары **А. Блинов**, оларның өөрү киришкен.

Оолдар, кыстар эрткен чайын каяа, канчаар ажылдааның, чүү эки болганын, чүү көңгүс бүтпейн барганын Михаил Сергеевичиге мурнун былаажып чугаалап турганнар. Чидиг айтырыглар хөй, беседаның киржикчилери оон ыравайн турганнар. Студентилерниң тудугжу отрядтары чогумчалыг кылдыр ажылдап, төрээн хоорайынга, Москва чоогунга улуг дузаны көргүзер дээрзин олар чугаалап турганнар.

М. С. Горбачев. Шынап-ла, Москва дээш эки ажылдап көрээлиңер, че. Найысылалын чаагайжыдар дээш бүгү республика канчаар ажылдаанын ГДР-ге көрген мен. Москвага шак ындыг дуза кончуг чугула болуп турар. Москваны коммунистиг, үлегерлиг хоорай деп чарлааның сактып тур боор силер. Далажыпкан-дыр бис. Ам-на харын ону социалистиг эки хоорай кылыр херек, ооң соонда коммунистиг хоорай кылыр дээш делгем базым-биле чоруур апаар бис.

Бистиң найысылалывыс удавас 850 харлаар. Ол черле улуг назын болбайн аан. Кижилерге камгалап арттырар дээш чаагайжыдар, чаарты тургузар, катап эде кылыр булуңнар хоорайда хөй. Эрги Москваны камгалап арттырар херек.

Катап чаарты кылыр херекке чугула профессияларны канчаар чедип алганын студентилерниң бөлүү чугаалаан. Бир кижи тергиин маляр, бирээзи—бызаңчы, өскези —дашчы.

М. С. Горбачев. Политиктиг-даа, экономиктиг-даа, культура талазы-биле-даа ажыл-херектерде — шуптузунда идепкейлиг киржип турарыңарны көрүп тур мен. Ёзулуг амыдырал ол-дур. Чорууңар чогузун!

Ордунуң делгем фойезинге М. С. Горбачевту оолдар, кыстарның бөлүү долганы берген, ажык чугаа дораанна эгелээн.

— Дыңнаңарам, меңээ чүү таарышканын— деп, ол оолдардан айтырган. — Комсомолдуң XX съездизиниң соонда дилээшкин эгелээн, ынчалза-даа ол ам улам күштелгенинге бүзүреп тур мен. Бистиң комсомолувуста чаңгыс аайланчак эвес, бир-ле онзагай чүүл болуп турарын эскерип болур-дур. Чамдык чүүлдер дээрден башка, ёзулуг политиктиг организацияның бүдүжүн эгидер күзел бар-дыр.

Ооң-биле кожа сонуургалдар аайы-биле, клубтар аайы-биле каттыжыышкыннар турар-даа болза, ол организация чогум-на ындыг болзун, аңаа комсомолчулар база турзуннар. Ол организация политиктиг болур ужурлуг, В. И. Лениниң бодап турганы ышкаш аан.

Чаш өзүмнер чокта арга-арыг өспес. Партияның чанынга ооң сорулгаларын деткип турар дайынчы, политиктиг аныяктар организациязы чокта ол база ындыг. Бис, черле ынчаш, бирги ээлчегде комсомол дээш сагыжывыс аарып турар, чүге дээрге ол—бистиң салгалывыс. Комсомолдуң төөгүзүн көрүңер —ында чүү кол болуп турарыл? Кандыг-даа чидириглер, халаптар турза, комсомол бодунуң төөгүлүг сорулгазын күүседип келген. Таптаашкынның, эреңгейлээшкиниң чылдары аныяктарга, ооң энергиязынга салдар чедирген болбайн аап, ынчан аныяктарның энергиязы кошкаан. Ынчангаш эде тургустунуушкун —чүнүң-даа мурнунда силерге хамааржыр. Ол — силерниң салым-чолуңар, комсомолдуң салым-чолу.

42 чыл бурунгаар комсомолга кирген мен. Үр-ле болган аа? Каш харлыг сен, сени чүү хөлзедип турарыл?

Зеленоградтан келген 26 харлыг **Сергей Черных** ооң эштери тус черниң комсомол солунун үндүрүп эгелээрин күзеп турарын чугаалаан. Солун херек, ажылды диргизеринге, эреңгейлээшкинден уштунарынга ол кончуг чугула. Хамык чүве саазында кээп үзүң турар, саазын чедишпес.

Л. Н. Зайков. Ындыг херекке саазын тыпты бээр. Хөй тиражтыг солуннарга комсомолдуң күжү-биле база комсомолга тускай үндүрүлгелерни доктаамал белеткеп турарын хоорком чөпшээрээн.

М. С. Горбачев. Ол шын-дыр. Чер-черде аныяктарга оларның солуну турары албан.

С. Черных. Күзээр болза, саазын-даа тыпты бербейн канчаар. Чагыдылгага лимит турду. ам ону ап каапкан. Эде тургустунуушкунну дедир ээлбес кылырынче угланган кончуг шын базым.

М. С. Горбачев. Кым-бир кижи ону дедир тырттар деп турарынга силер каразып тур силер бе?

С. Черных. Чүгле мен эвес...

М. С. Горбачев. Эде тургустунуушкун дээш силерниң дүвүреп турарыңар — кол чүве. Кым-бир кижи ону дедир тырттарын күзезе, ону ынчалдырбаңар, демисежиңер. Мээң чагыым мээң дилээм ол. Чагыдылга-биле төөгү дээрге, ол кандыг-бир консерватизмниң эглиишкини эвес, кым-бир кижиниң ниитилелдиң аксын дуглаар дээни эвес. Шупту чүвени чыып турган, саазынның шупту курлавырын чыгдывыс Парлаар ужурлуг литератураның кызыргы дег черинге кызырдывыс-даа. Канцелярияны эвээжеттивис: оон база саазын алдывыс. Чоокку чылдарда саазын кылып үндүрерин 500 муң тонна чедир улгаттырарын көрүп турар бис. Ынчангаш ол айтырыгны үндезини-биле үзе шиитпирлээривис ол.

Ам ол шиитпирни амыдыралга боттандырар херек. Айтып алган чамдык сорулгалар чүге боттанмайн барганын болаар ужурлуг бис, чээрбиги съезд соонда ажыл эгелей-ле берген туржук бе? Шуптузун сактып тур мен, XX съездиниң делегады турдум, ынчап, шынап-ла, улуг планнар хүлээп алдынып турду. Оон чоорту-ла базымдан базымче уттуп каапкан. Ам бистиң кылып турар чүүлдеривис дээрге, оон келген, 80 чылдарның ажыл-херектери-дир. Ол чылдарның экономиктиг реформазы чүге ара турупканыл? Херектиң ужуру чүдел? Харыыны боттарыңар чугаалап берип тур силер: улуг ажыл-херектерниң киржикчизи кылдыр кижи бүрүзү бодун киириштирер ужурлуг деп.

Ол үениң чаартылгалары «үстүнден», кабинеттерден кээп турган, кижи бодун аңаа кол киржикчи кылдыр санавайн турган.

Ам-на харын бис ажык, чарлыг, демократтыг кылдыр хөделип эгелеп турар-дыр бис. Ниитилелди таптаашкындан чүгле ынчаар үндүр тыртып болур.

Чугула айтырыглар хөй-ле чыглып келген-дир, көрүп тур силер. Бис шуптувус кандыг-ла-бир хевир-биле таптаашкынныг хөөннерге алзыпкан турган-дыр бис, ам ону кижи бүрүзү бодундан ап октаары чугула. Ниитилелде, ооң шупту аңгыларында аңаа четчир күштер бар. Аныяктар силер аңаа киржир ужурлуг силер, шак ындыг политиканы деткип турар болганыңарда, политиктиг амыдыралдың бүгү чорудулгаларынга киржир ужурлуг силер. Кандыг-даа айтырыг талазы-биле, ам болур соңгулдаларга база комсомол бодунуң сөзүн сөглээр ужурлуг. Ол политиктиг чорудулгага идепкейлиг киржир ужурлуг.

Округтар аайы-биле кандидаттарны депшидип эгелээрге, идепкейлиг болуңар, төлептиг кижилерни саналдаңар, мандаттарны чаалап алыңар, үе чидирбеңер, туруштуг болуңар. Чаңгыс эп-сеткил хоозун болбас ужурлуг. Маргылдажыңар, шынны дилеңер, шынын сөглеңер. Бир эвес багай болза, чүге ындыызын кады дилээр ужурлуг бис. Шынап-ла, эки болза, ону быжыглаар ужурлуг бис. Шупту идеялар дискуссия-биле шилиттинген болза, ынчан ам-на чаңгыс эп-сеткил тыптыр, ол дээрге ёзулуг чаңгыс эп-сеткил ол-дур.

Эде тургустунуушкунуң митингилээр үе-чадазы ам дооступ турар, ажык-чарлыг чорук артар. Шүгүмчүлел база, ол чокта бис хоржок бис. Демократизм, ооң шупту кезектери ажылдаар ужурлуг. Ол чокта социализм долузу-биле туруп шыдавас, ол харыксырап эгелээр болгаш улуг-ла ырак эвесте ооң таварышканы ышкаш ындыг муңгаштадыышкыннарга таваржы бээр. Кудараваңар, уруглар. Ам конструктивтиг болгаш политиктиг, экономиктиг-даа, эртем-техниктиг-даа ажыл херек деп силерниң санап турарыңар меңээ кончуг таарышты. Солун идеяларны ндип үндүрген, оларны хынаан-даа, ону амыдырал хүлээп ап турар, чон база хүлээп ап турар, ынчангаш чүгле боттуг ажыл херек. Ажылдаар үе келген.

(Уламчызы 2-ги арында).

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН БОЛГАШ АНЫЯКТАР:

АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕР ҮЕЗИ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Ынчангаш удаа-дараа маргыжа бээр чоруктар ам-даа уңуп кээп турар — чамдык кижилер маргылдааны улам шыңгыырадыр дижир-дир.

Шыңгырадыр деп чүл ол, ынчаш? Командылап, чагырып, дужаар чорукка база катап ынаныр апаар бе? Бо бүгү эртен-барган чүведен келген чүве ышкажыл. Кижилерни кижизидер херек, ооң иштинде комсомолга-даа, организация бүрүзүнге-даа сөстүң болгаш ажыл-херектиң карышпазын чедип алыр херек. Ол—кол чүүл.

Үн. Сагылга-чурум чокта, шыңгыы контроль чокта демократия кайын турар.

М. С. Горбачев. Сагылга-чурум, угаап-сарыылдыг хууда сагылга-чурум — албан херек. Хууда харысалга чок болур болза, ёзулуг демократия болбас.

Бүдүрүлгени ап көрээл. Чүүже чүткүдүп орган ийик бис? Күрпилап коллективтерге албадаашкыннар кылбазын деп турган-на болгай бис, шын аа? Бүдүрүлгелер боттускайлаң чорукту алзын, боттары керээлерни чарып алзын, боттары бүдүрүп, саарарын чедип алзын, а Күрхандырылга комитеди ол-бо албадаашкыннар кылбазын деп бодап турган-на болгай бис.

Бир эвес мен станоктар бүдүрүп, а силер металл бүдүрүп турар болзуңарза, керээ ёзугаар каттыжып алыр ужурлуг бис. Фондуларның кезээ дээп дижик. Бирээвис станоктар бүдүрүп турар, а мен оларга ажыглаар электроприборлар бүдүрүп турар. Фондулар оон келбес деп бе. Олар ынчаар тургустунар, маңаа төрүттүнер, а конторага ол тургустуна бербес.

Бот-боттарының мурнунга харысалгалыг болур херек. А ол чорук амдызында чок боор турар. Кижи бүрүзү бодунуң хереэн кылыр болгаш ол дээш харылаар ужурлуг.

И. Перепелкин. Ажылдап албаан акша төлээрин соксадыр дээн Силерниң бодалыңар биске таарыжыр-дыр.

М. С. Горбачев. Эң кол чүүл ол-дур. Бир эвес бот-орулга-чарылганың ийиги хевири турар болза, ону шенеп көрген кижи бүрүзү ооң соонда оон чер ойталавайн турар, биргээр ажылдап эгелей бээр-дир. Ооң эң кол чүүлү чүде деп бодаар силер? Бүдүрүлгени хөгжүдеринге, шалың төлевиринге, социал-культура амыдыралга херегләэр акша-хөреңгини ажылдап алырынга кижилер боттары өөренип ап турар. Боттары!

База бирээни чугаалап көрейн, оолдар: чоңга даянмайн чыткаш, бистиң улуг чуртувуска эргелеп башкарылганы чорудары, ажыл-херектерни удуртуру бүтпес деп чүвени билип ап көрүңер. Бистиң чонувус чүнү-даа кылып шыдаар салым-чаяны чок деп үнелеп бергени-биле дөмей ышкажыл. Мен ооң-биле кажан-даа чөпшээрешпес мен. Кажан-даа!

Эрээн-шокар, ыт-шимээнниг аныяктар аразында кызыл галстуктуг аныяк кижилер ылгалып турган. Комсомолдуң салгакчызы пионерлер улуг эштеринге байырлал таварыштыр байыр чедирип келген ол. Зеленоград хоорайның 609 дугаар школазында пионер вожатыйы Л. Звездина, пионер организациязының Москва хоорай чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Ю. Колоненко болгаш ВЛКСМ-ниң Москва хоорай комитединиң школалар, КПТУ сургуулдары-биле болгаш пионерлер-биле ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи Е. Овчарова оларның-биле кады келген. Пионер организациязының эрге-хүлээлгезиниң талазы-биле шыңгыы айтырыгта хамаарышкан чугаа доораан эгелээн. Аныяк кижилерниң амыдыралын ёзулуг-ла солун кылдыр канчаар кылып болурунуң, ээ-харысалгалыг болурунуң, кижилерге эки кылырынга оларны канчаар кижизидерниң дугайында хөйнү бодаар херек.

М. С. Горбачев. Мен бодаарымга, ажаап-карактапкы дег бичии кижилер эвес-ле болгай бис деп чүвени аныяк кижилер боттары билип-ле тур боор. Бичии-даа бол, чурттуң ээлери бис деп чүвени олар угаап билген турар ужурлуг. А оларны холундан чедип алгаш, эдертип алган чоруур-дур бис.

Л. Звездина. Улуг кижилер шупту ону билбейн турары хараадаңчыг-дыр. Бичии кижилерден чүнү негээр боор дээн бодал-биле бистерни херекке албайн баар-дыр...

М. С. Горбачев. Аныяк-өскенни одуруг-одуруу-биле, колонна-колоннаазы-биле чыскаап турган хереэ чүл, олар херии базымнарны кылзыннар. Оларга-ла шимчээшкин херек болгай. Күжүн шенеп көрзүннер. Оларга таарыжыр ажылды бээр херек. Херек чүве ол-дур. Аныяк-өскенни хилинчектевейн көрүңер, вожатыйлар. Силерниң боттарыңарны канчаар хилинчектеп турганын сактып көрүңер даан (Катты).

Чүгле оларның кылып билири дег, тайылбыр чокка, бичии уруглар чугаага киржи берген. Доораан-на мындыг саналды киирген: Михаил Сергеевич, ырлажып көрээлиңерем.

М. С. Горбачев. А ыры эки бе, ынчаш? Композитору кымыл?

Үннер. Колективтиг.

М. С. Горбачев. А сөзү?

Үн. База.

М. С. Горбачев. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, шуптуузу-ла улустуу ышкажыл. Ыры чаңгыланып эгелээн:

Чаңнык-халап келбээн-дир деп
Сагыш амыр чурттаваалы.
«Удур мен дээр», «ол дээш мен» дээр —
Углуг-шиглиг, турушту бол.
Сээң үнүң—турушкуң-дур.
Чедип чоруур айтыкчың-дыр.
Үнү чоктар демниг кады
ырлап албас.
Үннер аңгы, тарай турда
ыры бүтпес.

Кым деп адаарын оолдарның бирээзинден Михаил Сергеевич айтырган.

— Илья дээр, Перов районунуң 408 дугаар школазында өөренип турар мен.

М. С. Горбачев. Угааныг-ла, эки ыр-дыр, Илья. Эде тургустунуушкун ырызы-дыр, утка-шынары-даа улуг-дур. Эр-хейлер! Үн чок, иизы-бүрү үннер чок ниити ыры турбас ужурлуг. Чогум-на ынчангаш, бо үе силерниң сеткилиңерге таарыжыр турган боор.

Илья Шкаринов. Бисте эки ырылар-ла хөй. Боттарывыстың чаңчылдарывыс, комсомол активиниң лагери, харын-даа боттарывыстың херек демдектервис. Перов районуң комсомол штавы безин бар.

Ол штабтың кежигүннери— **П. Колесова, К. Холина, Ж. Филиппов, П. Калинников**-биле Михаил Сергеевич таныжкан. Боттарының ажылдажынын, «Перовтуң комсомолчузу» троллейбузун, метрода шак-ла ындыг аттыг поездиниң дугайында олар чугаалаан.

М. С. Горбачев. Ильичиниң кажан-бир шагда чугаалап турган чүүлүнүң дугайында чүве ол-ла-дыр. Сактып тур силер бе? Эң-не бөдүүн, эң-не бичии-даа бол, ажыы чок эвес, коңчуг чугула херек-тир. Бистиң бөгүнгү беседаларывыста эң-не өөрүшкүлүг чүве болза: бүгү-ле аныяк-өскенниң, комсомолчуларының болгаш пионерлерниң бир кол бодап турар чүүлү слеттар, парадтар эвес, а ажыл-херек боор турары-дыр. Солун ажыл-херектер-ле хөй-дүр.

Үн. Бүгү улустуң чугаалажып көөр ужурлуг документилерин комсомол организациязы бүрүзүнге чугаалажып көрген турар ужурлуг. Бистиң үнүвүске, бистиң шиитпирлеривиске дыңнангыр болзун дээш ону ынчаар кылыр херек. Чижээ, бөгүн Силерге бистиң чугаалаан чүүлүвүстү шыңгыы көрзүн дээш аан.

Саша Сурогин. 289 дугаарлыг школада өөренип турар мен. Шеригге албан эртирериниң дугайында айтырар бодадым. Бирги курсту дооскан соонда оолдарны шеригже ийикпе, азы флотче ийи-үш чыл иштинде келдиртип алгаш баар-дыр, а ол бистиң эртем кадрларывыска салдарлыг боор-дур. А биске ындыг улуг армияның хереэ чүл?

М. С. Горбачев. Айтырыгларның бо кончуг чугула комплекизин угаап бодаарынче чоруп орар бис деп бодап турар мен. Өске бүгү черлер шерииң камгалап арттырып ап база чепсеглеп турда, бис бодувустуң шеривисти анаа-ла тарады бербес-ле болгай бис. Ол шын эвес болур ийик. Чогум-на ынчангаш шеригни, чепсегленишкинни кызырарының оруу-биле өске күрүнелер-биле кады чоруур бис. А черле ынчаш, шеригге албан эртирерниң, келдиришкиниң дугайын черле эки сайгарып көрзе эки боор. Албан эртирериниң хуусаазының дугайында айтырыг тургузуп кээр боор деп санап тур мен. Ону өскертип база болур. Ынчалзажок бистиң ажыл-херектеривис, бистиң өңнүктеривистиң болгаш бистиң партнёрларывыстың базымнары киирген болур-чогуур чорудулганың кызыгаар-деңнелинге ону өскертип болур. Ынчангаш ол айтырыгның кол утказындан чөптүг чүве бар, ынчалза-даа «биске шеригниң хереэ чүл» дишкен үннер дыңналып турары — черле таарышпас.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегады Москваның химия-технологтуг институдунуң студентизи **В. Трифоненко**, МКУ-нуң ВЛКСМ комитединиң секретары **М. Сотников** олар Москваның студентилериниң амыдыралын көргүскен стендилер чанынга Михаил Сергеевич-биле мендилешкеннер.

М. С. Горбачев. Бо эртен Раиса Максимовна, бистер МКУ-нуң комсомол конференциларын сактып чугаалажып олурдувус. Ох, айтырыгларны чидиг-ле тургузуп турдулар.

М. Сотников. Ажыы-биле чугаалаарга, ам база онзагай конференция манап турар бис. Чүгле кым буруулуул деп айтырыгга эвес, харын база чүнү кылырыл деп айтырыгга харыыны дилээр деп бодап турар бис.

М. С. Горбачев. Ол эки-дир.

М. Сотников. Силерни университетте аажок манап турар улус. Чүгле аныяктар эвес болдур ийин.

М. С. Горбачев. Ылап-ла келир бис.

Айтырыглар салган улустар чүгле студентилер эвес. Бир ай болгаш Филадельфияга эртер деп турар совет болгаш америк аныяктарның ужуражылгазының дугайында М. С. Горбачевтуң бодалдарын телевидениениң корреспондентизи сонуургаан.

М. С. Горбачев. Ону мен бүгү талалыг деткип, чүүлдүгзүнер ийик мен. Черле ынчаш совет-америк харылзааларны экижитпес болза, делегейде байдал өскерилбес дээрзин билип тур боор силер. Бистиң күрүнелеривистиң деңангүүрү ол хире-дир. Ону билир чорук ук харылзааларга хамааржыштыр үндезинниг-биле ажылдаар херек деп түңнелге политиктерни чедирер ужурлуг. Ам, кажан бистиң улустарывыс, бистиң чурттарывыс бүзүрешпес, чөптүг эвес чоруктарны чайлатпышаан, бот-боттарын билчип, боттарының үнелиг чүүлдерин деңнештирип көрбүшаан, бот-боттарынче уткуй баскан шак ындыг үе бо-дур. Оларның сонуургалы бир аңгы, бистиң бир аңгы. Олар бодунуң чуртунга канчаар күзей-дир, ынчаар чурттазыннар, а бистер канчаар күзей-дир бис ынчаар чурттаар бис. Ажыктыг хөй чүүлдерни бот-боттарындан билип ап болурлар. Олар бистен дыка хөй чүүлдерни билип ап турар. Ылангыя эртем талазы-биле дыка хөй чүүлдерни билип ап турарлар. Ынчаарга кандыг-бир тодаргай боттуг сорулгаларны шиитпирлээри-биле холбашкан чүүлдерни көөрү биске база ажыктыг болуп турар. Ону үлетпүрден-даа, аграр херектерден-даа, социал адырдан-даа көрүп ап болур. Деңнештирип, тапыжып көөр херек. Ажыктыг кылдыр ажылдаар деп бодаар болза ол эки-дир. Ынчалза-даа аңаа бүзүрежилге айтырыы бар болгай. А экижидилгени чүгле бүзүрежилгеге үндезилээш чедип ап болур. Филадельфияга силерниң араңарга чугаа эки, ханы утка-шынарлыг болур боор деп бодай-дыр мен. Мээң-биле беседалашканыңарны болгаш ындыг чугааны мээң деткип турарымның дугайын америк аныяктарга дамчыдып көрүңер.

— Америкага чоокта чаа чордум. Ында билип ап болгу дег чүүлдер бар болду. Ынчалза-даа өөредилге системазынга ону мен-не ажыглавас ийик мен—деп, аныяк башкының бирээзи чугаалады.

М. С. Горбачев. Бистиң системавыста эки чүүлдер хөй. Олардан чүнү өөренип ап болурул дээрге, өөредилге чорудулгазының материал-техниктиг хандырылгазының бедик деңнели-дир. Оларда ол бар. А өөредилге чорудулгазын организастаанының ханы бодап кылдынганынга, ажыктыынга хамааржыштыр алыр болза, бисте бо ажылда чедиишкиннер эвээш эвес. Чижээлээрге, японнар боттарының кызымаккай чаңчылын аңаа немевишаан, бистен хөйнү шиңгээдип алганнар болгай деп чүвени утпаңар.

Үн. Университеттиң автономиязының дугайын ам бодап көрүп турар бис. Ынчалза-даа ол арай эрте болуп чадавас.

М. С. Горбачев. «Хостуг хоорайның эргезин чүгле негеведер. А оон башка соонда силерниңге баар дээш виза дилээр апаар-дыр. (Катты).

Студент аныяктарның сеткил-хөңнү кандыгыл, бистиң үевиске хамаарылгазы кандыгыл, чугаалап көрүңерем?

А. Прокопеня. Байдал дыка идепкейжий берген. Аңаа мону чугаалап болур: аныяктар ортузунда хөй-хөй клубтар, ооң иштинде политиктиг-даа клубтар тургустунуп турар. Маңаа бистер, комсомолчулар, кол чүүлдү салбас болгаш оон-биле кады хөлүн эртир өскээр угланы бербес болзувусса эки. Ындыг чорудулганы билдилиг-биле башкарары чугула. Аңаа специалистер негеттинер. Бо талазы-биле комсомол-даа, ниитилел-экономиктиг эртемнерниң башкылары-даа ажылдаар хүлээлгелиглер. Оларның дузазы чонка берге болур.

Дээди өөредилге черлеринде комсомол моон мурнунда шуут дегбээн хөй-хөй ындыг айтырыгларны ам холга ап турары бир чугула чүүл болуп турар, Михаил Сергеевич. Экология болгаш экономия айтырыглары. Националдар аразының харылзаалары. Мындыг элдептиг чүве бар. Мурнунда бис даштыкы студентилерниң чаңгыс чер-чуртчулары-биле коңчуг эки ажылдап турган бис, а бистиң грузиннер, армяннар ышкаш чаңгыс чер-чуртчуларывыс-биле кандыг-даа ажыл чоруттунмаан. Ам студентилерниң комсомол организацияларының маңаа бодунуң туружун ээлээр ужурлуг деп билип турар бис.

М. С. Горбачев. Бо бөгүнгү силерниң угаап бодап турарыңарга таарзынып тур мен. Шынап-ла, эде тургустунуушкун —ол дээрге ханы революстуг чорудулга-дыр. Революция — ол дээрге ниитилелдиң организастаарының хевирлерин өскертири, тургузуушкунуң революциязы болгай. Ол дээрге кезээде экижидилге, ол дээрге дорту-биле чугаалаарга, сагыш-сеткилге ханызы-биле дээп турар бир-ле улуг күш-түр. Революция — ол дээрге амыдыралдың чаа деңнелинче, чаа бодалдарже, ажыл-херектерже кирери-дир. Ийе, эде тургустунуушкун чаңгыс талалыг эвес, хөй-хөй чүүлдерни тывылдырган. Ынчалза-даа черле ынчаш ооң кол шимчедикчи күжү бистер бис дээрзин кижилерниң медереп биле бергени эң чугула чүүл ол деп бодаар мен. Бистиң социалистиг тургузуувустуң үезинде оон аңгы чүве туруп-даа болбас.

Мурнундагы үеде кижи өнчү-хереңгиден-даа, ол өнчү-хөреңгини эргелеп башкарырындан-даа, политиктиг чорудулгадан-даа дашкаар турган. Хуулар шупту эки-ле турган хире, а политиктиг чорудулгага ол шынында кызыы салдарлыг турган. Ол ышкаш сагыш-сеткил сонуургалдарындан, культура адырындан — база-ла ырак турган. Бо бөгүнгү ажыл эртер болгаш кижини кол шимчедикчи күш, ээ болур байдалче эгидер херек. Ол механизмнер, ол чорудулгалар чиик эвези-биле чоруттунар.

Студентилер — олар дээрге аныяктарның идепкейлиг интеллектуалдыг кезээ, ооң дайынчы кезээ, бодунуң максимализми-биле олар кезээде онзаланып келген. Ынчангаш маңаа эрии ажа берип база болурлар. Ынчалза-даа шак ол оолдар, кыстар боттарының өг-бүлелерин, боттарының амыдыралын дамчыштыр бүгү чурт-биле, хоорайлар болгаш суурлар-биле холбаалыг болганда оларга черле ынчаш бүзүрээр мен. Олар бистиң оолдар, кыстарывыс-тыр. Олар бистиң чуртувустуң, чонувустуң эрес-шимченгир кезиндир. Социалистиг амыдыралды экижидер дээш канчаар ажылдаза экил, социалистиг үнелиг чүүлдерни канчаар шиңгээдип алза экил дээрзинден аңгыда, өске шилилге оларга турбас дээрзин бодаза эки. Мен бодаарымга, дискуссия чогум-на ооң дугайында чоруп турар-дыр. Чамдыкта ол чидиг-даа болгулаар. Чамдыктарны буруудадып, өскелеринге негелделерни салгылап турар. Бо база шыңгы болгулаар. Маңаа политиктиг культура четпейн-даа баргылаар. Ук культураны ам бис база шиңгээдип алырывыс чугула.

Бо чаа чүүлдерден корткан хереэвис чок, аңаа олуруп база болбас. Бурунгаарлаар херек. Комсомол комитединиң секретарының албан-хүлээлгезин дүрүм ёзугаар ээлээн сен бе азы чок бе деп чүвени бо чорудулга чогум-на илередир.

М. Сотников. Ам кандыг-бир чүвеге херек кырында салдар чедирип болурун аныяктар билип эгелээннер.

М. С. Горбачев. Ол-ла болгай харын, ол дугайын ам ажылчыннар-даа, колхозчулар-даа, шуптузу каяа, кандыг салдар чедирип болурул деп чүвени чон база биле берген. Эң чугула чүүл ол. Чоп кежүүшкүнден үнген...

Телевидениениң аныяктар редакциязының телээлекчизи аныяк телекөрүкчүлерге катпа «сөс чугаалаарын М. С. Горбачевтан дилээн.

М. С. Горбачев. Бөгүн назы чедишкен амыдыралынче эгелеп кирип турар бүгү диптерде аныяктар боттарының ролюн угаап билир деп бодаар мен. Амгы үеде бүгү диптерде таарымчалыг байдалды халас эрттирип болбас дээрзин билип турарынга байыр чедирер мен. Бөгүн ядролуг кыжаныышкын-даа, экология болгаш делегейниң мурнунда тургустунган өске-даа айтырыглар кижи төрелгетенниң каттыжып, демниг болурун негеп турарын олар билип турар. Ону угаазылап билир чорук — политиканы чорударынга таарымчалыг байдал-дыр. Политика боду-даа ындыг угаап-бодалдың аайы-биле өскерлип эгелээн. А сагыш-сеткил, угаап-бодал ылаңгыя аныяктарның идепкейжиин көстүр болгай. Ону мен чер болганындан-на эскерип чоруур кижи мен. Идепкейлиг аныяктарга келир үе хамааржып турар болгай. Чогум-на аныяктар ынчаардагы делегейге амыдырап-чурттаар апаар. Ынчангаш оларның бөгүн келир үениң дугайында сагыш салып турары оларның аталдарын көдүрүп турар. Мен амгы болгаш келир-даа үеже сагыш салып турар аныяк кижилерниң талазында кижи мен.

Делгелгениң салбыр бүрүзү-ле — чаа-чаа идеялар, шиитпирлээр ужурлуг чаа-чаа айтырыглар боор турар-дыр. Бүгү чурттуң миллион-миллион аныяк оолдар болгаш кыстары аныяк өг-бүлелерниң чурттаар черлериниң айтырыын дүрген шиитпирлээр дээш кооперативтерде каттыжып алганнар.

М. С. Горбачев. Ол шимчээшкинниң эгелээриниң кайы хире берге болганын билир мен. Ам безин ол белен эвес чоруп турар дээрзинге бүзүрээр мен. Чиик эвес болдур ийин. Кол-ла чүүл— ол ажыл-херекти дем-биле сегирип алыры боор турар. Ол ышкаш дедирленмезин база чугула-дыр!

АЧК-ның активчилери планнары-биле таныштырып, чүгле Москвада безин 45 муң аныяк кижилерни каттыштырган шимчээшкинниң шиитпирлеттинмээн айтырыглары-биле таныштырып турар-дыр. АЧК дээрге аяа-ла баш кырында чаглак эвес-ле болгай. Ол дээрге ам бөгүн — амыдыралдың онзагай хевири-дир: аныяктар бажыңнарының, харын-даа бүдүн-бүдүн аныяктар кварталдарының чаалап туттунуп турарының үезинде сонуургактарның каттыжышкынының, сонуургалдар аайы-биле клубтарның, аныяктарның хостуг үелерин эрттирер төптерни организастап тургузуп турар апарган.

М. С. Горбачев. Мен ындыг идеяның дугайын дыңнаан кижи мен. Мен бодаарымга, ол дээрге солун херек-тир.

АЧК-ның хоорай чөвүлелиниң даргазы **Е. Кайданов**, Москваның АЧК-ны тургузар талазы-биле архитектура төвүнүң директору **Н. Новиков** Комсомол кудумчузунда хөй таладарлыг комплекстиг төлевилелин бирден-бирээ чокка таныштырганнар.

М. С. Горбачев. Ынчаарга силер боттарыңарның мындыг бодалыңарның дугайын чогум кымга дыңнаткан силер?

Е. Кайданов. Бистер ону Москваның кол архитектура черинге чугаалажып көрген улус бис. Оон соонда ону АЧК-лар тургузар талазы-биле ВЛКСМ ТК-ның чанында Москваның архитектура төвүнге, ССРЭ-ниң Күртуудунга, ССРЭ-ниң Архитектура эвилелинге көргүзер улус бис. Ону даарта доораан-даа болза, кылып эгелей бээрине белен бис.

М. С. Горбачев. А хоорай эрге-чагыргалары ону хүлээп алыр-дыр бе?

Е. Кайданов. Өөрүп хүлээп алыр дээрзинге бүзүрээр-дир мен.

АЧК-ның ВЛКСМ ТК-ның чанында Бүгү-эвилел төвүнүң директору **Д. Зубов** база бир төлевилелдиң дугайын чугаалап берген. Ол болза, бот-орулга-чарылгага үндезилээш, УАЧД-биле демнежип турган, тудуг делгелгезиниң турар девискээрин тускайлап тургузарының идеязы-дыр. Ынчангаш оон чаартыкчы чүүлдерниң бир онзагай төвү тургустунуп келир ужурлуг.

М. С. Горбачев. Ол солун-дур харын.

Д. Зубов. Кол-ла чүүл бистерниң чаңгыс-даа көпеек дилевейн турарывыс болур.

М. С. Горбачев. Чаңгыс-даа көпеек дилевес деп че?

М. С. Горбачев. Ол чаа, харын чаңчыкпаан чүүл-дүр. Бистерни дилевир деп чүвевис кайы хире ийик. Бир эвес силерниң бо идеяңарны херек кырынга боттандырар болза, чүгле бо районну чаагайжыдар эвес, харын база ажыл-агыйның канчаар-даа аажок улуг дуржулгазын чедип алыр-дыр силер.

М. С. Горбачев Ленинчи залга кирип кээрге, комсомолдуң хоочуннары уткуп алганнар. Хананы дургаар аскан чиңгир кызыл туктар— аныяктарның ленинчи эвилелиниң ёзулуг төөгүзү ол боор турар. Хамааты дайынының болгаш баштайгы беш чылдарның маадырларының, Ада-чурттуң Улуг дайынының солдаттарының, тудугжуларның, чаа-чаа черлерни баштай барып басканнарның холдары ол туктарның сыптарын дыңзыы-биле тудуп турганнар. База-ла ында маадырлыы-биле өлгенерниң комсомол билеттери, Одер хемниң эриктеринге болгаш Афганистанның дагларынга-даа октар өттүр деггилээн билеттер делгеттинген.

Хоочуннарның аразында — 1918 чылдан эгелеп ВЛКСМ кежигүнү, хамааты дайынының киржикчизи **Г. Р. Ударов**; 1928 чылдан эгелеп комсомолчу, заводтарга комсомол комитеттериниң секретары, ВЛКСМ-ниң МК болгаш МХК-зының бирги секретары чораан **А. М. Пегов**; Аныяктарның ленинчи эвилелинге 1931 чылда кирген, метропуң баштайгы тудугжузу **Т. В. Федорова** болгаш өскелер-даа бар болган. Олар Михаил Сергеевичке чүректиң ханызындан байыр чедирип, уткааннар.

М. С. Горбачев. Силерге, комсомолдуң хоочуннарынга, өөрүп четтирдим. Ооң хөй-хөй салгалдары боттарының амыдырал-чуртталгазын халас эрттирбээн. Олар шуптузу чер кырынга төлептиг ваин арттырып кааннар.

Михаил Сергеевич шериг хептиг аныяк оолдарны көрүп кааш, курлавырда дайынчыларның Москва хоорай чөвүлелиниң делгирлеринге чоокшулап чеде берген.

М. С. Горбачев. Мен шак-ла мындыг идик-хепти оолдардан, афганнардан белекке алган мен.

Эрткен чайын Новороссийскиге боор эрткен Курлавырда дайынчыларның бүгү-эвилел чыыжын телемониторнуң экранынга көргүзүп турган. Курлавырда дайынчыларның Москва чөвүлелиниң кежигүнү **В. Крысяков** ол фильмни тайылбырлап турган. Баштайгы ындыг ужуражышкын ийи чыл мурнунда Ашхабадка болган, а август айда Новороссийскиге Бүгү-эвилелдиң бир дугаар чыыжы болган чүве-дир.

Ындыг ужуражышкыннар ажыктыг чаңчыл апарган. Дайынчы интернационалчылар чораан кижилер ниитилел-биле тудуп холбаалыг чурттаарын, эде тургустунуушкунга дүрген-не, идепкейлиг киржирин чугула деп билип турарлар. Олар шериг-патриоттуг каттыжышкыннарның болгаш клубтарның ажылын экижидеринге, аныяктар аразында таарымча чок болуушкуннарны ажып эртеринге киржир талазы-биле боттарының ролюн билип турар.

М. С. Горбачев. Мен ол теманы бүгү улуска чарлаар турган-дыр бис деп бодап тур мен, өңнүктер. Мээң ооң дугайында съездиге чугаалаанымны утпаан боор силер. Ону бистиң чуртка болгаш бүгү делегейге-даа канчаар уткуп-хүлээп алганын билир силер. Бистер бөгүн ол үениң политиказын тодарадып көрүп болур бис, ынчалза-даа хамыктың мурнунда бистерниң дайынчыларывыска өөрүп четтиришкинниң буянныг сөстерин чугаалаар апаар бис.

Ол бистиң үевисте-ле хоочуннар апарган кижилерни чуртта онза хүндүткел-биле көрүп турар. Олар Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери ышкаш, шак-ла ындыг чиңгелдерни алганын билир болгай силер. Оларны эмнээриниң болгаш кадыын катап тургузарының чамдык айтырыгларын шиитпирлээн. Ынчалза-даа бүгү чүүлдер ам-даа чедир кылдынмаан. Ынчангаш моральдың-даа болгаш политиканың-даа айтырыгларын шиитпирлээри негеттинип турар. Социал айтырыгларның талазы-биле кичээнгей салышкыны ам-даа четпейн турар боор. Оларга таварышкан чүүлдерниң соонда оолдарның чамдыктары ам-даа тайбың амыдыралга чаңчып чадажып турар чадавастар. Ынчалза-даа бүгү чүүлдер чогуу бээр деп бодап тур мен.

В. Федин, курлавырда дайынчылар чөвүлелиниң кежигүнү. Ол дээрге бистиң шимчээшкинивистиң амгы үеде эң чугула сорулгазы боор турар. Баштай аңаа-ла, чайгаар каттыжып эгелээн бис. Дыка хөй берге айтырыглар тургустунуп келген. Ынчалза-даа партия Төп Комитеди бодунуң сөзүн сегелеп, бисти бүрүнү-биле деткээн.

М. С. Горбачев. Кым-на дайынның одунга таварышкан болдур, ындыг кижи шуут өске болуру чугаа чок. Ол, бүгү чүүлдерни бир өске кылдыр көөр, амыдыралды ылап билир апаар. Бодунуң дуржулгазындан көрген мен: мен дайылдашпаан-даа болзумза, дайынны көрүп эрттирген болгай бис. Ол кижиниң сагыжынга мөңгеде артар.

А. Немешаев, чөвүлел кежигүнү. Михаил Сергеевич, бистер боттарывыстың ВЛКСМ хоорукомунуң секретары-биле кады партия хоорукомунга чаңгыс эвес удаа барып турдувус, ынчангаш биске улуг дуза чедирген. Бисте документилер барык шуут белен болган Ам курлавыр дайынчыларның дугайында боттарывыстың дүрүмүвүстү хүлээп алырывыс артаан.

М. С. Горбачев. Мынчаар дугуржуп алыылынар. Силер эш Мироненко-биле кады чүү бүткенил база амдызында чүү чедип алдынмааның шуптузун бодап көрүңер. А ол ооң соонда биске дыңнадыптар.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ *чугаазы*

Эргим өңнүктер!

ВЛКСМ-ниң 70 чылының хүнүнде силерниң-биле ужуражып, комсомолчу ажыл-херектерниң дугайында, бистиң Улуг чуртувустуң ажыл-херектериниң дугайында чугаалашканывыска бистер, СЭКП ТК-ның делегациязы, дыка өөрүп тур бис, ынчаарга комсомолдуң, партияның хоочуннары биске каттыжар деп бодай-дыр мен.

Улуг болуушкун-биле холбаштыр силерге байыр чедирип тур мен, силерниң нүүрүңерде найысылалдың болгаш Москва чоогунуң комсомолчуларынга болгаш аныяктарынга байыр чедирип тур мен. Чурттуң чалыы назыныгларынга, бүгү совет кижилерге байыр чедирип тур мен, чүге дизе, комсомол — ол дээрге бистиң чонувустуң салгал бүрүзүнүң эң эки чылдары оон-биле холбашкан ындыг организация-дыр.

Ооң-биле, аныяктарның коммунистиг эвилели-биле, политиктиг ажылдың баштайгы дуржулгазы, амыдыралдың баштайгы чугула болуушкуннары, баштайгы өөрүшкүлер болгаш сеткил хомудаашкыннары база холбашкан. Комсомол — ол дээрге социализм чуртунуң аныяктарынга солуттунмас организация, политиктиг школа-дыр. Комсомолдуң таварыжып эрткени бүгү бергелер болгаш айтырыглар, бүгү шылгалдалар турза-даа, ол кезээде чурт-биле кады туржуп, революцияның идеалдарынга шынчы болуп арткан. Делегейде ниити кижи төрелгетенниң депшилгезинге кайгамчык улуг салыышкынын киирип турар бистиң чуртувус амгы үеде бо хире чаагай болзун дээш аныяктар эвилели хөй чүүлдерни кылган. Ынчангаш бистерден, бөгүн чурттап турар бистерден, негеттинип турар бүгү-ле чүүлдерни кылыылыңар, комсомолчуларның бүгү салгалдарының күш-ажылынга болгаш демиселинге ханы хүндүткелдиң ёзулалын бараалгалыылы.

Маңаа мээң кыска ужуражышкыннарым болду, аңаа киришкеннерниң аразында — комсомолдуң, партияның хоочуннары бар, залда олар хүндүлүг черни ээлээнин көрүп тур мен. Оларга бут кырынга тура, оларның нүүрүнде бистиң комсомолчуларывыстың бүгү салгалдарынга байыр чедирээли!

Хуузунда эрге-ажыынга ажыктыг чүүлдерни кылыр дээш комсомолга кезээде кирип турган эвес-ле болгай, ындыг чүүлдер сөөлгү чылдарда турган-на харын. Ынчалзажок революцияга бодунун киржилгезин медереп билир, аңаа ажыктыг чүүлдерни кылыр дээш комсомолга кирип турган.

Чурттуң салым-чолун комсомол үлежип келген. Бистиң ол салым-чолувус улуг, аңаа чоргаарланып болур бис. Бистерни чүгле дүвүредип турар эвес, харын сагышсырадып турар чүүлдер бистиң чуртувустуң, бистиң чонувустуң төөгүзүнде хөй. Халаптыг арыннар сагышсырадып турар. Кижиге чүдүүр турган чоруктуң чылдарында болдунган чүүлдерге бүгү ниитилеливис-биле сагыш-сеткиливистиң ханызындан хомудап турар бис. Ынчангаш оортан түңнелдерни кылып турар бис. Бо бүгүнүң дугайында чугаалавышаан, бүгү чуртувусту, бүгү салгалдарны бистиң кижилеривистиң бүгү ажыл-херектерин, кылып алган, чурттап эрткен, шыдажып эрткен болгаш шылгаттынган бүгү чүүлдеривисти база көрүп турар бис, бо талазы-биле меңээ чөпшээрежир боор силер деп бодай-дыр мен. Амыдыралга улуг өөредигни, бөгүнгү ажыл-херектерге, революстуг эде тургустунуушкунга идигни ол көрүүшкүн берип турар.

Карак уун кудулатпайн,— эрткен үеже көрүп турар бис — ол дугайында комсомолдуң XX съездизинге айыттынган, чүге дээрге мээн чугаалааным халаптыг болуушкуннар бистиң чонувустуң, партияның, комсомолдуң демиселин моондактазадаа, бүгү 70 чылдар революцияның идеялары дээш демисел-биле демдеглеттинген.

Төөгүнү бөгүн бодап көрүп турар-дыр бис — а ол дээрге төөгүже база катап эглип болур таварылга-дыр, — чүү болганын билип алыр дээш, совет кижилерниң бүгү салгалдарының канчаар чурттап келгенин, олар канчаар ажылдап, чүү чүвеге бүзүрөп турганын билип алыр дээш ону кылып турар бис. Оларның чедиишкиннерин болгаш маадырлыг чоруун үнелеп көөр, оларның эрес-диким чоруун, шыдамыккайын болгаш чидириглерин болур-чогууру-биле үнелээр дээш ону кылып турар бис. Ол дээрге төөгүнү, бистиң төөгүвүстү кара чаңгыс шын, шынчы болгаш ак сеткилдиг көргени болур деп бодаар мен, ынчаар көрүүшкүн келир үеже биске күштү берип, революцияның идеалдарынга, ол революцияны уламчылавышаан, бөгүн кылып турар ажылывыска бүзүрелививисти быжыглап турар.

Аныяктарның бо кайгамчык чаагай Ордузунга болган беседаларның утка-шынарынга дыка сорук кирип, өөрүп тур мен. Эде тургустунуушкунну аныяктарның хүлээп алганынга хамыктың мурнунда— өөрүп тур мен.

Эргим өңнүктер! Чурттуң аныяктарының мурнунга бир катап чугаалаан чүүлүмнү база катап дагыннаар бодай-дыр мен. Ынчалзажок кандыг-бир таарымчалыг чүүлдү юбилей хүнүнде силерге чугаалаар дээш эвес. Ынчаар кылыр болза, мээң таламдан эмин эрттир бөдүүнчүткени ол болур ийик. Эде тургустунуушкунну аныяктар хүлээп алыр болза, чүгле ынчаарда ол тиилээр болгаш алыс сорулгаларын чедип алыр дугайында силерге чугаалаар бодай-дыр мен. Аныяктарның деткимчезин бөгүн дыңнааным, билгеним — ол чорук мени өөртү.

Эде тургустунуушкунунуң чедиишкини бөгүн, ылаңгыя даарта аныяк кижилерниң салыышкынындан шиитпирлиг хемчээлдии-биле хамааржыр. Эде тургустунуушкун — ол дээрге хөй-хөй чылдарда силерниң хереэңер-дир. Силер ону база ынчаар көрүп турар силер. Бистиң аныяктарывыс чогум-на ынчаар көрүп, чурттуң салым-чолунга болгаш кижи бүрүзүнүң салым-чолунга эде тургустунуушкунуң ужур-дузазын билип турарын эскергеним, — ол дээрге эде тургустунуушкунуң бөдүүн эвес баштайгы үш чылдарында ооң эң-не кол чедиишкини-дир деп бодаар мен. Шилип алганывар-биле холбаштыр силерге байыр чедирип тур мен, эде тургустунуушкунуң оруунга быжыы-биле турупкан болгаш ол оруктап быжыг базым-биле чоруур-дур силер деп ынчаар билдим!

1985 чылдың апрельдиң сөөлүнде ол дөртен ийи айлар дургузунда дөмейлежир чүүлү чок үени чурттап эртивис. Чурттуң салым-чолунуң дугайында, ооң эрткен, амгы болгаш келир үезиниң дугайында совет кижилерниң ханы бодаашкыннары-биле ол үе иштелген. Ол үе дээрге, эде тургустунуушкунуң салган айтырыгларын шиитпирлээр дээш күженишкинниг ажылдың үези болган.

Партияның XXVII съездизин болгаш XIX партия конференциязын ол орукта кол бедиктер деп адаар ийик мен. Бистиң чуртувустуң төөгүзүнде эргилделиг үе-чадала ооң амыдыралында ол болуушкуннарже, оларже база катап эглир апаар ужурлуг бис.

Бистиң политикавыс чүгле чаагай күзээшкиннер болу бербезин дээш, а ындыг айыылзыныышкын бар, практиктиг айтырыгларны ам хүн бүрүде шиитпирлээр ужурлуг бис. Съездиниң болгаш партия конференциязының шиитпирлериниң бүгү ужур-дузазын эчизинге чедир ам-даа медереп билбээн-дир бис. Ынчалзажок ол шиитпирлер дээрге силерниң-биле бистерниң идегелдиг угланыышкыннарывыс дээрзин бөгүн безин тодаргай көрүп турар-дыр бис. А ындыг угланыышкыннар бар болганда, бистиң мурнувуска бо үеде тургустунган айтырыглар чеже-даа нарын бол, бистер, совет кижилер, чурт, партия, комсомол, аныяктар аспас бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Аар, чаңгыс черге таптаашкынныг үеден ниитилелдиң уштунуп үнүп турарын, бөгүнгү байдалды үнелевишаан, көрүп турар-дыр бис. Ол үеде улуг когарал чүгле экономикага эвес, харын кижилерниң бүзүрелдеринге, чарлаттынган алыс сорулгаларның чедип алдынарынга оларның бүзүрээнинге база таварышкан. Ажыы-биле чугаалап көрейн — партияга, социализмге идегелге аан. Ындыг хевирлиг чигзиниишкиннер медерелче ханызы-биле сиңнигип кирген болгаш чурттуң аныяктар шимчээшкининге бодунуу-биле илереп

(Уланчызы 3-кү арында).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

кээп турган. Чалыы назыны 60-70 чылдар-биле холбашкан кижилер дугайында «оскуундурган салгал» дугайында деп чамдыкта чугаалажы бээр кылдыр ол чорудулга ынчаар ханылаан турган. 60-70 чылдарның чүгле аныяктарынга хамаарыштыр эвес, харын ниитизи-биле ындыг түңнелдерниң талалакчызы эвес мен дээрзин дорту-биле чугаалап каайн. Ийе, чагырып-дужаар, дужуметсиг чоруктарның, чаңгыс черге таптаашкынныг болуушкуннарның салдары-биле социалистиг принциптер, бистиң ниитилеливистиң боду шыңгыы божаңнаан турган. Чугаа-сөстер ажыл-херектен каржып турган. Ол болуушкуннарның таарымча чок бүгү уржуу турзажок, олар кижилерге, бистиң ниитилеливиске идегел чок кылдыр сандарадыр салдарны чедирбээн, социалистиг идеологияның болгаш амыдыралдың социалистиг овур-хевириниң үндезиннерин өскертпээн.

Нарын бүгү чүүлдер болгаш моондактыг факторлар турзажок, миллион-миллион совет кижилер социализм дээш маадырлыы-биле ажылдап келгеннер. Оортан өскээр болу берген болза, эде тургустунуушкуннуң политиказы, социалистиг ниитилелдиң чаартыныышкынынче угланыышкын бүгү чоннуң мындыг изиг деткимчезин алыр дээрзинге идегээри берге болур турган-дыр, эштер. Ынчаарга социалистиг идея болза бистиң кижилеривисте, бүгү салгакчыларывыста дириг, Октябрьга бердинген чоруувус, социализмге бүзүрел, бистиң шилип алыышкынывыска бүзүрел хевээр арткан-дыр, эштер.

Ынчангаш кол чүүлдү камгалап алган-дыр бис, эде тургустунуушкуннуң сорулгалары чеже-даа берге болгаш нарын бол, оларны ынчангаш шиитпирлээр бис, эштер.

Апрельде чүүден эгелээн бис? Партияга, бүгү ниитилелге эң-не берге болгаш дорт айтырыгларны салыр, бистиң бүгү дуржулгавысты шүгүмчүлелчи ёзу-биле анализтээриңге үндезилээш, оларга бүгү ак сеткилдии, дорту-биле харыылаарын оралдажыр деп шиитпирлээн бис. Чурттап олурар бажыңывыста чүү боор турарынга хамаарыштыр бүгү-ле чүүлдерни тодаргайлап көрген бис. Ол чорук эде тургустунуушкуннуң эргежок чугулазынга бистерни чедирип келген. Бисти долгандыр делегейде чүү болуп турарын сайгарып көрген бис. Ол чорук даштыкы политикага чаа бодаашкынны кылырынга бистерни чедирип келген. Теоретиктиг түңнелдерден эде тургустунуушкуннуң политиказын хевирлеп тургузарынче шилчээн бис. Ам эде тургустунуушкуннуң теориязы болгаш политиказы бисте бар, чүнү кылырын колдуунда болгаш үндезининде билир бис. А ол дээрге дыка чугула ужур-дузалыг чүүл-дүр, эргим эштер.

Политикага болдунган частырыгларның сөөлүнде эң-не аар уржуктар таваржыр болгай. Ынчангаш чүгле эрткен үениң дуржулгазынга даяныр эвес, харын перспективтиг алыс сорулгаларны болгаш амгы сорулгаларны көдүрер боттуг политиканы саналдаар дээш хөй болгаш күжениишкинниг ажылдаан бис. Бүгү совет кижилерге чоок болгаш билдингир политиканы, ындыг политика бисте бар! Ол дээрге баштайгы болгаш кол ниитилелге-дир.

Ам бистер — ниитилелге ниитизи-биле, коллектив бүрүзүнге, партия, комсомол организациязы бүрүзүнге, кижи бүрүзүнге — эде тургустунуушкуннуң эң-не нарын үе-чадазынче кирген-дир бис.

Ийе, дискуссиялар ам-даа болур. Ол бистиң социалистиг ниитилеливистиң чарылбас кезээ болган турар ужурлуг. Ийе, ажык-чарлыг чоруктуң болгаш демократияның чорудуушкуннарын калбартыр бис, бүгү айтырыгларны чугаалажып, бодувусту частырыглардан чайладыр дээш шын шүгүмчүлелди деткиир бис. Бистиң ниитилеливис ынчаар чурттаар ужурлуг, ындыг болур-даа. Кижи чүгле ажык-чарлыг чоруктуң, демократизмниң байдалдарында бодунуң арга-шинээзин боттандырып болур болгай. Чүгле ындыг ниитилелге кижиниң байдалы эки болур. А төлептиг сорулганы салган кижи, бодунуң талантызын, билир чүүлдерин боттандырып шыдаар аргалыг кижи — ол дээрге күштүг кижи-дир. Ындыг кижи эң берге айтырыгларны шиитпирлеп шыдаар.

Кичээнгей угландырар деп бодааным, амгы үениң бир онзагай талазы бар, силерниң-биле беседавыс үезинде ооң маңаа дыңналганы база эки болган-дыр. Кижиниң эрге-ажыктарынга хамаарышкан, эң-не депшилгелиг, эң-не улусчу-даа болза чүгле митингилер-биле, чүгле политика-биле айтырыгларны шиитпирлевес-ле болгай. Политика-биле, митингилер-биле, үнелээшкиннер-биле, кыйгырыглар-биле, шүгүмчүлел-биле кады ол политиканы шимчедип бурунгаарладыр, ниитилелдиң бүгү деңзигүүрүн шимчээшкинче киирер ажыл-херек кады чоруур ужурлуг.

Ынчангаш ажыл-херектерниң, херек кырында ажылдаарының үези келген. Комсомолдуң хөй кончуг чугула инициативалары-биле бистер таныштывыс. Бо дээрге комсомолдуң хөделип эгелээниниң эки херечизи-дир. Ооң-биле силерге байыр чедирип тур мен, өңнүктер! Бистиң ниитилеливистиң амыдыралының бүгү угланыышкыннарынга хөделиишкиннерниң улуг, янзы-бүрү, хөй-нииити, бүдүрүлге, культура, политиктиг оруктары-биле чоруур херек. Ол оруктарга чедиишкиннерлиг болуруңарны силерге күзедим!

Улуг эвес дискуссиялар база болган. Комсомолчулар ол хүн кыска ужуражыышкыннар үезинде бүгү-ле чүүлдерни шуптузун чугаалажырын бодаваан хире. Азы бисти, комсомолдуң өске салгалдарының кижилерин кээргээни ол ирги бе? Ынчалза-даа бо кыска ужуражыышкыннарның үезинде безин дискуссиялар боор турган. Оларның бирээзи эде тургустунуушкуннуң оожум чоруп турарынга хамаарышкан. Мен мынчаар бодап тур мен: ооң дүрген бүде бээриң бистиң шуптувус күзеп турар бис деп чүвеге чүнүң-даа мурнунда каттыжар бис. Мен бодаарымга, бис шуптувус маңаа чөпшээрежир боор бис. Анаа кымның удурланырын билбес мен. Бөгүн албан-дужаалын ажыглап, чиигелделерни хоойлу ёзугаар чедип албайн ажыглап турар болгаш дүүнгү амыдырал оларга таарыжып турар кижилер удурланыр боор. Ол таланың кижилери эде тургустунуушкуннуң дүрген боттанырын күзевейн турар хире. Оон туржук, оларның чамдыктары эде тургустунуушкунну шуут хүлээп көрбейн турар. Бис ону база көөр болгаш билир ужурлуг бис. Ындыг кижилер бистиң ниитилеливисте бар.

Ынчалза-даа совет кижилерниң бүгү салгалдарының төлээлекчилериниң улуг кезии эде тургустунуушкуннуң дүрген болу бээрин, эки үре-түңнелдерни дүрген бере бээрин күзеп турар. Чыгдынып келген айтырыгларны чаңгыс тудуп шиитпирлеп каар, ап октаптар, ооң соонда херек долдур тынып, делгем базым-биле кылаштаар дээш кайгамчык улуг күзел-соруктуг аныяктарда, силерде бар дээрзин бүзүредип боор мен, улуг-даа кижилерде бар дээрзин чугааладым-даа база катап чугаалаксадым-даа. Ынчалза-даа амыдырал оон-даа нарын болгай. Бөдүүн шиитпирлер база чок. Ол дугайын силерге база чугаалаар херек, ону силер база билип турар боор силер деп бодай-дыр мен.

Бистиң үевис революстуг үе болгай. Ханы чаартылгалар эгелээн. Эрги-даа, чаа-даа чүүлдер удур туржуп турар. Оларның кайыларының-даа талалакчылары бар. Эде тургустунуушкуннуң ажык удурланыкчылары хөй эвес. Өске бүгү кижилерге — бо дээрге, бүгү амыдыралды — бодунуң хууда-даа, чурттуң-даа амыдыралын, чүвени чаа ёзу-биле көөрүн, чаа шиитпирлерни хүлээп алырын, азы үениң шылгалдазын эрткен биске бөгүн херектиг үнелиг чүүлдерни катап тургузарын эде угаап бодаарының аңаа эвес үези-дир.

Чугула экономиктиг реформаның берге чоруп турарының ужуру ында. Демократчыдылга чорудуушкунунуң, социалистиг демократияның аргаларын калбартырының чиик эвес чоруп турарының ужуру ында.

Партияның-даа, комсомолдуң-даа база Советтерниң-даа ажыл-чорудулгазын көрүп көрүңер: ында ажыл-херектер база берге чоруп турар, ынчалза-даа ол чүүлдер чоруп турар, партияның иштики амыдыралының, комсомолдуң иштики амыдыралының, Советтерниң эде тургустунуушкун чорудуушкуннары чоруп турар. Бо дээрге кончуг чугула чүүлдер-дир, олар бүгү чуртка хамааржыр. Бо дээрге бистиң хөй кезиивистиң — силерниң эвээш, бистиң хөй чаңчыгып калганывыс хөй чылдарның дуржулгазын эмин эртир үнелеп турганы-биле холбашкан болгай. Ынчангаш силерге эде тургустунары чиик болур, бис силерге идегеп тур бис.

Шиитпирлеттинмейн турар чүүлдер хөй. Кижилерни бужургандырып турар чүүлдер-ле хөй. Чоннуң аъш-чем продуктулары болгаш барааннар-биле хандырарынга боттуг илдең экижидилге болбаан. Бот-орулга-чарылгаже ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларынче шилчиири. Чаа технологияларны шиңгээдип алыры, кол-ла чүве — угаап бодаарының эргижиреп калган хевирлерин бузуп-үрегдээри холужуп туруп берген.

Шилчилге үе-чадазында чамдык айтырыгларның чидиглени бергени база улустуң тура-хөөнүнүң чаңгыс аай эвес боор турары — турар ужурлуг чүве-дир, чамдык таварылгада шуут чайлаш чок болур. Бо бүгү чүүлдерден корткайн, шыдажып эртер херек, эгелеп алган ажыл-херекти ылап-ла төнчүзүнге чедирер херек.

Консерватизм-биле, бисти аткаар тырттып, шаптыктап турар бүгү чүүлдер-биле демиселди күштелдирер херек. Кол чүве ол-дур. Өске чүвени база барымдаалаар херек. Шиитпирлиг чаартылгаларның үезинде туруш чок чоруктар-биле, харын-даа экстремизм-биле ужуражыр ужурга таваржып турар бис. Дүрүм ёзугаар массалыг күзелди ажыглавышаан, сорулгазын дүрген шиитпирлээри-биле даштындан көөрге, чөптүг-даа ышкаш, ынчалза-даа бодунуң утказы частырыглыг кыйгырыглар салыр кижилер база бар болгай. Бодунуң энергиязы, чүвени билип алыры-биле ылгалып турар аныяктар революстуг бүгү чүүлдерни ылгап билир ужурлуг, ёзулуг революстуг политика кайдал, революция мурнундагы пародия болур — шуугаазынныг, суук чугаалардан тургустунган, боттуг чүүлдерден хоорук, херек кырындагы ханы чаартылгаларга чедирбес политика кайдал деп чүвени ылгап билир ужурлуг.

Эде тургустунуушкун чорудуушкуну улуг темпини ап, улам улуг хемчээлге калбарзын дээш чүнү кылза чогуурул? Ажык-чарлыг чорукка болгаш демократияга, экономиканы эде тургузарынга, бот-орулга-чарылгага, арендага үндезилээш, ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларын калбаа-биле шиңгээдип алырының аргаларын ажыдып турар Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлуга даянгаш, Кооперация дугайында хоойлуга, бистиң экономиктиг амыдыралывысты демократчыдып келген бүгү чүүлдерге даянгаш, бистиң чуртувустуң политиктиг чорудуушкуннарында, Советтерниң, эргелеп башкарылга органнарының эде тургустунуушкунунда боор турар чүүлдерге даянгаш, эде тургустунуушкуннуң берген бүгү чүүлдерин ажыглап тургаш, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге, хоорай бүрүзүнге, суур бүрүзүнге тодаргай ажыл-херектерни чорудар, кижи бүрүзүнүң тодаргай туружун тургузар херек. Командылаар чорук дуза катпас. Чаа айтыышкыннар, кыйгырыглар, лозуннар, бир эвес олар кижилерниң социал идепкейин улгаттырары-биле холбашпаан болза, олар агаарга астынып каар.

Ынчалза-даа бүгү-ле чүве шиитпирлеттинмээн. Шиитпирлеп алган чүвени безин эде кылыр ужурга таваржып болгай. Бистиң экономиктиг амыдыралывысты күш-ажылчы коллективтерге, бистиң ниитилел амыдыралывысты хоорайларга болгаш суурларга, комсомол, партия организацияларынга, чер болганга шиитпирлиг улуг өскерилгелерге херектиг бүгү чүүлдер бисте бар.

Бир метафорага кончуг-ла таарзынар мен, ону ажыглап-даа турдум. Эде тургустунуушкун бузу чүгле гудок этсиринге чедер болган локомотив ышкаш апарбазын дээш бистер бүгү чүвени кылыр ужурлуг бис. Бистер медээни берипкен бис, гудок эдипкен, кандыг-даа берге болгаш нарын боор турзажок, бистер бурунгаарлаар ужурлуг бис, бурунгаар шимчээшкинниң темпизин алыр херек.

Эде тургустунуушкуннуң оруунда моондактар бар. Ийет, ол шын. Ынчалзажок бурунгаар шимчээшкинге ажыглап болур быралар болгаш механизмнер тыптып тургустунган. Ол — демократия, ажык-чарлыг чорук, экономиктиг реформа, политиктиг реформа болгаш хөй-ниитиниң контролю-дур.

Бистиң локомотиввис дүргедеп эгелээн. Келир үеде хөй-хөй чылдар дургузунда экономикага салдар чедирер кончуг чугула структуралыг бурунгаарлаашкыннар база экономикада ханы өскерлиишкиннер боор турар.

Бистиң экономикавысты бистер чүнүң-даа мурнунда кижилерниң амыдыралчы айтырыгларын шиитпирлээринче чайгылыш чок угландырып турар бис. Ынчангаш хөй бергедээшкиннер турзажок, бистер кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң болгаш эртемниң талазы-биле чаа, улуг программаларны акшаландырар, чуртталга тудуунуң темпизин дүргедедир дээш хөреңгилерни тып алган бис. Аграр секторну хөгжүдер база аңаа чогуур дүргедээшкинни бээр дээш кончуг улуг күжениишкиннерни кылып турарывыстың чылдагааны-даа ында. Ооң түңнелинде бо чылдан эгелеп чоннуң хереглел бараанарын бүдүрериниң база ачы-дуза чедирериниң көвүдедир талазы-биле программа бодунуң баштайгы түңнелдерин берип эгелээн. Хөй-хөй чылдарда ол чүүлдерниң күүсеттинмейн келген пландары ам-на күүсеттинип эгелээн болгаш оларны 20 миллиард ажыг рубльге хөйнү бүдүрүп турар.

Үндезин өскерлиишкиннер ам-даа чедип алдынмаан, ындыг болзажок ажыл-херек шын угланыышкынче кирген. Эде тургустунуушкун болдуна берзин дээш чүнү бодап, чүге идегеп база кандыг бүзүрелге даянып турар бис?

Ол дээрге кончуг улуг болгаш эң чугула айтырыг. Ленинниң ажылдап кылганы социалистиг принциптерин каржызы-биле хажыдып келгенниң түңнелинде кижини экономика талазынга тургузарының чорудулгазы, политиктиг чорудулга, тодаргайлаарга, кижини өнчүден, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринден, политиктиг болгаш культурлуг чорудулгалардан хоорук турарын узуткаарының айтырыы — бо бүгү чүүлдер бистиң хөгжүлдевистиң кайы-бир үе-чадазында чаңгыс черге турупкан турган. Командалаар методтар, чагырып-дужаар чоруктар колдап, бюрократчы аппарат тергиидеп турган, ындыг чорук чүгле хөгжүлдениң темпилеринге эвес, а бистиң ниитилеливистиң арын-нүүрүнге багай салдарны чедирген.

Ынчангаш бистер демократияны болгаш ажык-чарлыг чорукту дамчыштыр, экономиктиг реформаны дамчыштыр, политиктиг реформаны дамчыштыр кижини ол бүгү адырларга кол киржир кижи кылдыр дедир эгидип тургузар ужурлуг бис. Эде тургустунуушкуннуң алыс утказы ында!

Сталинниң өлгениниң соонда ленинчи принциптерин катап тургузар дээш оралдажыышкыннарны кылып турганна болгай. Ынчалзажок ол бүгү оралдажыышкыннар, элээн көскү өскерлиишкиннерни берген-даа болза, алызында барып бүтпейн барган. Чүге дээрге ол бүгү чорудулгаларга чүнүң-даа мурнунда чон киришпейн турган.

Ынчангаш эштер, бистер Ленинниң социализм дээрге «чоннуң амыдыралчы чогаадыкчы чоруу-дур» деп кончуг чугула өөредиин сактып алыр ужурга таварышкан бис.

Ынчангаш, бир эвес силер оларны эки көөр болзуңарза, билип аптар силер, бистиң бүгү шиитпирлеривистиң кол утказының ниитилелди демократчыдары, бүгү амыдыралды демократчыдып тургаш, бистиң ниитилеливистиң күчүзүн улам долу ажыдары боор турарының ужуру-даа ында. Ынчангаш бистер мынча деп чугаалап турар бис: демократия калбарган тудум — социализм бурунгаарлаар. Ол дээрге чараштыр кожуп чугаалаан сөстер эвес-тир, ол дээрге бистиң амгы үеде боттандырып турарывыс күзел-бодалывыс-тыр.

Ынчангаш экономиктиг реформаның соон дарый ооң үндезининге бүдүрүлге харылзааларының чаартынып турарының ужуру-даа ында, бот-орулга-чарылганы дамчыштыр, аренда харылзааларын дамчыштыр, кооперацияны дамчыштыр кижи өнчүге чоокшулап, ону холга ап, эргелеп башкарып база баш миннип эгелээн болгаш бодунуң күчүзүн улам ажыдып, бодунуң талантызын боттандырып турар. Политиктиг реформаны дамчыштыр бистер кижини политиктиг чорудулгаларга катап киириштирип эгелээн бис.

Ажыы-биле чугаалаарга, күүселдези кончуг берге, ынчалзажок чурттуң хөгжүлдезинге эргежок чугула бистиң бо кончуг улуг күзел-бодалывыстың өске талазы мындыг янзылыг: бистер экономиканы болгаш политиктиг чорудулгаларны чаартып тура, эртем болгаш техниканың хөгжүлдезиниң дугайын бодаар ужурлуг бис. Чаа технологиялар чокка, ажыл-агыйны чорударының чүгле чаа методтарының дузазы-биле бүгү айтырыглар шиитпирлеттинмес. Бистер экономиктиг харылзааларның эде тургустунуушкунуң үндезининге баштайгы чылдарда үлетпүрге-даа, аграр секторга-даа, садыг талазынга-даа ажыктыг чүүлдерни ап турган бис. Ынчаарга күш-ажылдың улам бедик бүдүрүкчүлүүн чедип алыр төлээде, бистер эртем-техниктиг депшилгениң талазынга бурунгаарлаашкынны кылыр ужурлуг бис.

Ындыг орук-биле чоруп ора, ол чиик эвес-даа болза, салган сорулгаларывысты күүседип алырынга бүзүрээр бис. Таптаашкынның чылдары бистиң ниитилеливиске хөй боттуг эвес чүүлдерни арттырып каан. Оларның аразында деңнеп хуваар чорук болгаш азырадыкчы хөөннер, социал хелбээргей чорук база бар, ол бүгүнү ажып эртер херек, бистиң чуртта калбартып турар чорудулгаларывыстың ачызында ындыг чүүлдер узуткаттынып эгелээн.

Бо бүгү канчаар-даа аажок улуг ажылга бистерге комсомолдуң көскү, тодаргай болгаш быжыг туружу негеттинип турар. Комсомол кандыг болза эки деп күзеп турар бис? Мен бөгүн эш Мироненконуң кылган интервьюзун номчуп көргеш, комсомол кандыг болур ужурлугул, чуртта аныяктар шимчээшкини кандыг янзылыг болурул дээр дугайында дискуссия ам-даа доозулбаан деп билдим. Бүгү 70 чылдарның база эде тургустунуушкуннуң баштайгы чылдарының көргүскени-биле меңээ чаңгыс чүве билдингир: аныяктарның амгы комсомол дег шак ындыг политиктиг организациязы биске херек!

Комсомолга хамаарыштыр сөөлгү чылдарда чамдык кижилерде частырыглыг бодалдар тургустунуп кээп турар. Мен бодаарымга, комсомол бодунуң мурнунда боттанып болдунмас сорулгаларны: бүгү чүвени хаара тудуп алыр деп сорулгаларны салып турар ышкаш. Аныяктарга база-ла хамааржы бээр экономиктиг, ажыл-агыйжы болгаш өске-даа айтырыгларны комсомолдуң аңаа бир чүве кылдыр көрбейн турар дээрзи база-ла билдингир.

Ындыг болзажок аныяктарның коммунистиг эвилели дээрге — ол болза чүнүң-даа мурнунда, партияның программазын хүлээп көрүп, партия-биле кады политиктиг сорулгаларны шиитпирлээринче чүткүп турар болгаш ниитилел дээш, революсчу политиканың уламчылаашкынны дээш харыысалганың үүргезин келир үеде бодунуң эктинге алыр аныяк салгалды белеткеп турар аныяк коммунистерниң организациязы-ла болгай. База катап катаптап тур мен, ындыг организация биске херек. Амгы үеде ындыг организация чок турган болза, бистер, коммунистер, шуптувус ындыг организацияны тургузар дээш бүгү чүвени кылыр апаар боор бис. Делегейде кандыг-даа политиктиг партия бодунуң келир үезин бодавайн, бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырып чорутпайн турар. Ынчаарга чаартыкчылар партиязының, келир үениң партиязының кежигүннери бистер, коммунистер, бодувустуң келир үевистиң дугайын бодавайн, ол дугайында сагыш салбайн баар эргевис чок. Бистиң аныяктарывыстың политиктиг организациязы болур комсомолдуң бүгү амыдыралының болгаш ажыл-чорудулгазының ленинчи принциптерге катап тургустунуп чаартынып турарынга байыр чедирип турар бис!

Эң чугула бирги чүүл ол. Ийиде. Бистер комсомолдуң бот-тускайлаң чоруу дээш туржуп турар бис. Бодунуң структуразының-даа, ажылының методтарының аайы-биле-даа ол партияны өттүнмезин.

Үште. Бистер күрүне болгаш хөй-нииити амыдыралының бүгү чорудулгаларынга, улус ажыл-агыйын, бүгү чуртту эргелеп башкарарынга комсомол боттуу-биле киришсин дээш туржуп турар бис. А ынчангаш эрге-чагырганың бүгү органнарынга аныяктарга делгем орук ажыттынган турар ужурлуг. Ол бүгү органнарга комсомол ёзулуг-ла болур-чогууру-биле төлээлеттинген болгаш социалистиг күрүнени эргелеп башкарарының методтарынга өөренип алган турар ужурлуг.

Бистер — аныяк салгалга хамаарыштыр идепкейлиг политика күрүнеге ажылдап кылдынган болгаш амыдыралга боттанган турзун дээш туржуп турар бис. Силерниң эң идепкейлиг киржилгеңер-биле ооң төлевилели амгы үеде ажылдап кылдынып турар Аныяктар дугайында хоойлуга бо бүгү идеялар болгаш көрүүшкүннер кирген болгаш хүлээп көрдүнген турар боор деп идегеп турар бис.

Чүгле экономика талазының комсомол организациялары эвес, а дээди өөредилге черлериниң комсомол организациялары, школа комсомолу бот-тускайлаң база бот-эргелеп башкартынар чоруктуң принциптеринге, ынча деп чугаалаары ышкаш, бүгү эрге-чагырганы бодунуң холунга ап, ажылдай бээр болза, бистер аңаа байыр чедирер апаар бис.

Дээди өөредилге черлериниң комсомолу бодунга хөй чүүлдерни ажыдып алган. Ооң ындыг янзылыг идепкейлиг болгаш бот-тускайлаң чоруунга байыр чедирип тур мен. Дээди өөредилге черлериниң комсомолунуң кончуг күштүг болурунга дыка сонуургалдыг бис, чүге дээрге ол — чурттуң келир үедеги интеллигенциязы-дыр.

Бистер чүгле школа комсомолу бот-тускайлаң болгаш бот-эргелеп башкартынган турзун дээш турушпайн турар бис. Артекке боор эрткен слёттуң соонда пионерлер база-ла улам бот-тускайлаң апаарын күзеп турар бис. Ол бүгү организацияларны холдап тудуп алгаш, уштап-баштап тура, эки чүүлдерни кылып тур бис деп бодаар бис. Ол ындыг эвес! Кандыг-даа эрге харыысалга-биле доктаамал кожа чоруур.

Биске баштай экономикага элээн улуг эргени бээрин дилеп турду. Ындыг эргелер бердинген. Ол эргелерниң чамдыызындан элээн хөй черлерниң ойталап эгелээнин көрүп тур бис. Чүге? Чүге дээрге харыысалга улуг апарган.

Ынчаарга чүнүң-даа мурнунда бот-орулга-чарылга херек. Канчаар ажылдаар болдур, бүдүрүлгеге орулгалар, фондулар база-ла ындыг болур. Ооң мурнунда болза ажыл-херек бүтпейн турарга, саазын бижээш, үстүнче октапкаш, ооң соонда бис айтырыгларны тургузуп турган бис, ынчалзажок оларны шиитпирлевейн барган деп чугаалап болур турган. Ам болза берген эргелерге даянгаш, боду шиитпирлээр апаар. Күрчагыг херээ чок деп дилеп турдулар. Мону долгандыр кайы хире маргылдаалар чоруп турганын оваарып көрген боор силер. Бо бүдүн чылды өттүр, 1989 чылдың планын тургузуп эгелээринге чедир, чугаалажып келдивис ышкаш. А оон хенертен күрчагыгны улгаттырарын дилеп эгеледилер. Чүл дээрге, күрчагыг чокта дорт харылзаалар тывары херек апаар. А белени чүл дээрге, Күрхандырылганы дилээр, ынчангаш ол хандырылганы хандырзын. Ол белен болбайн. Көрүп көрүңер даан, бүгү чүве кайы хире белен эвес чоруп турар-дыр. Бо чорудуглар дыка нарын.

Комсомолга бот-башкарылыр, бот-тускайлаң ажыл-чорудулга, бот-эргелеп башкартынар эге үндезиннерни шиңгээдириниң хэрээ база-ла ындыг бөдүүн эвес болур болгай. Ынчалзажок, мен бодаарымга, комсомол бо айтырыгларны чугаалажып көөрүнге коммунистерниң, дээди өөредилге черлериниң, школаларның удуртукчуларының кады ажылдажылгазының болгаш комсомолдуң бот-башкарныр принциптеринге үндезилеп, дузазынга идегеп болур ышкаш.

Политикага комсомолчуларның илереп турар улуг сонуургалын деткип база бедик-биле үнелеп тур мен. Аныяктар бистиң чурттап турарывыс бо ниитилелди билип алыксап турар. Бөгүн социализм дугайында маргылдаалар, чугаалар чоруп турар. Бодунуң үндезини-биле алыр болза, бо маргылдааларда багай чүве чок. Ынчаарга ол дээрге, эштер, эң чугула чүүл ол. Каш чылдар мурнунда бис бо айтырыгларга болгаш ол дег улуг эртемнерге сонуургалдың чоорту кудулап турганының херечилери боор турдувус.

Ниитилел эртемнериниң талазы-биле бүгү талалыг өөредилге номнары силерде чок дижик. Олар удавас көстүп келир. Олар туюлунга чедир сайгарылга чок болур чадавас, чүге дээрге бүгү чүвени сайгарып, бодап көөрүнге, обществоведениениң бүгү угланыышкыннарының талазы-биле эртемге үндезилеттинген сан-түңнерни алырынга үе херек болгай. Ынчалзажок бо талазы-биле силерде бар кол чүүл — ленинчи бай өөредиг болгаш бистиң бо хүннеривисте аныяктарда, ылаңгыя комсомолчуларда, бо чүүлдерге хамаарыштыр илереп көстүп турар кандыг-даа хөөредиг чок ёзулуг сонуургал. Силер оортан бөгүннүң дыка хөй эң кол-кол айтырыгларынга харыыны тып алыр силер. Шупту айтырыгларга харыы кайын турар ийик. Ындыг чүве болза, ол шын эвес ийик. Ниитилел чорудулгазының сайгарылгазының ленинчи методунга, ленинчи диалектиказынга, ленинчи ёзу-биле көөрүнге өөренир херек. Ынчангаш бо уран арганы шиңгээдир херек.

Бөгүн аныяктар политиктиг идепкейлиг күш апарганы тергиин эки-дир деп демдеглээр апаар. Аныяктарның бо идепкейлиг чоруунга бис байыр чедирип турар бис. Бис ындыг болурунга сонуургалдыг-даа бис. Мону мен партияның мурнундан-даа чугаалап тур мен, бистиң бүгү ниитилеливис маңаа база сонуургалдыг боор деп бүзүреп турар мен!

Силерге бергелер коргунчуг эвес болзун, оларга черле дүжүп бербеңер. Бүгү чүүлдерниң чаа утка-шынарлыг боор турарынга эдепсиңмеңер. Ындыг чүүлдер кезээде анаа эвес байдалды тургузуп турар. Чамдыкта бис чаа байдалдарда канчаар хөделиринге белен эвес болур-дур бис. Ынчалзажок ол дээрге тур үениң байдалы-дыр. Силер боттарыңарның ажыл-херектериңерге, хөделиишкиннериңерге идепкейлиг болзуңарза, бүгү айтырыгларны шиитпирлеп шыдаар силер.

Бис, улуг салгал, база-ла ындыг байдалда туруп турар-дыр бис деп чугаалаар ужурлуг мен. Бис шуптувус: партияда, комсомолда, ниитилелде кижи бүрүзү үндезини-биле эде тургустунар ужурлуг бис, чүге дээрге амыдырал бистиң мурнувуска ону негеп турар сорулгаларны салган.

Политбюрога политиканың эң чугула айтырыгларын чугаалажып турда, олар кандыг-бир концепция хевири, кандыг-бир политиктиг шиитпир болгуже чедир аңаа ханы дискуссиялар, бодалдарны шүүштүрүп көөрү чоруп турарын маңаа база чугаалаайн. Чамдыкта ол-бо айтырыгларны бис элээн узун хуусаада сайгарып көөр бис. А бир чамдыызын база катап хандыр бодангаш, ооң соонда оларны сайгарып көөр дээш соңгаарладыр бис. Бо таварылгада херектиң ужуру ындыг апаар, бис аңаа эгенмес-даа бис. Бистиң мурнувуста чаа айтырыглар кончуг хөй. Ынчангаш айтырыгларның чаа болуп турары силерни база эгендирбезин, оларга дүжүп бербеңер. Силерниң-биле бис эрткен болгаш амгы үелерни билип көргенивин база келир үеде чедип алырын эртем ёзузу-биле өттүр көөрүнүң үндезининге база бир оккур шимчээшкинни ап, боттарывыстың ролювусту болгаш методтарывысты тодарадыр бис.

Бир эвес бөгүн бистиң ажыл-херекививс болгаш ажылывыс чүү чүвеге даяныр ужурлугул дээр болза, ол бистиң методтарывыс-тыр. Херектиң ужурун алыр болза, эрги методтарның кризизи, оларны эде үнелеп көөрү чоруп турар. Эрткен үеде бүгү-ле чүве багай турган деп болбас: каш он чылдарның дургузунда шилиттиниң мөөңнелген дуржулга бараан боор турар болгаш моон соңгаар-даа бараан болур. Ынчалзажок чагырып дужаар методтар-биле, айтыышкын бээри-биле, таптаашкын чылдарында тывылган чүүлдер-биле холбашкан дыка хөй чүүлдерни эде көөрү болгаш октаары негеттинип турар. Ынчангаш бис организакчы-даа, политиктиг-даа ажылдың чаа методтарын дүрген шиңгээткенивис тудум, кижилер аразының харылзааларының чаа хевирлерин бөдүүвү-биле шиңгээткенивис тудум, бистиң эде тургустунуушкунувус улам дүрген чоруур, ооң чедиишкини улам улуг магадылалдыг болган.

Эргим өңнүктер! Комсомолдуң 70 чылы-биле силерге база катап байыр чедирип тур мен. Октябрьның хереэниң, Ленинниң хереэниң дорт уламчылалы болур өндүр улуг эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын хандырар болгаш чедип алыр талазы-биле бодунуң ажылынга коммунистерниң партиязы комсомолга, аныяктарга хелчок улуг идегелди салып турар деп чүвени билир, бодаар ужурлуг силер! **(М. С. Горбачевтуң чугаазын адыш часкаашкыннары үдеп турган).**

* * *

М. С. Горбачевтуң чугаазының соонда ужуражыышкын база бир аңгы угланыышкынныг апарган: комсомолчулар Михаил Сергеевичиге айтырыгларлыг бижиктер чорудуп, залда тургускан микрофоннарга барып, боттарының бодалын илередип, чаа-чаа айтырыгларны тургузуп турган, оларга М. С. Горбачев харыылагылаан.

Н. Полевский, Первомайск районда Пионерлер болгаш школачылар бажыңының чанында ыт өөредикчилериниң клувунуң штаттан дашкаар удуртукчузу. Михаил Сергеевич, ажык чугаа дээш улуу-биле четтирдим. Ажыы-биле миннийн, бээр кээр мурнунда база-ла хөй диңмирээзинниг, макталдыг чугаа болур ыйнаан деп бодаан мен. Ындыг чүве болбааны дээш өөрүп тур мен. Комсомолдуң эң кол сорулгазы — өзүп орар салгалды кижизидери. Амгы үеде ол ону чедир күүседип шыдавайн турар. Күзел чогу-биле шыдавайн турар эвес, а харын өскээртен шаптыктап турарының хайы-биле шыдавайн турар чадавас. Ниитизи-биле эде тургустунуушкунга шаптыктап турар шак ындыг багай салдарлыг күштер шаптыктап турар.

Чүге ынча деп турарым ол? Мен шериг-патриотчу каттыжыышкында, шериг патриотиказын эгелээн эң баштайгы каттыжыышкыннарның бирээзинде ажылдап турар мен. Бистиң клувувус ам 25 чыл четкен. Бо үениң дургузунда бис күрүнеге барык 35 муң рубль арыг орулганы киирдивис. Ындыг болзажок... Мен бүгү-ле албан черлеринге четтим, чүгле Силерге болгаш Дээди Советтиң Президиумунга четпээн мен. Дөрт чыл иштинде туржуп келдим, барган-на черимге бүгү чүве анаа болур деп мени оожуктуруп каар. Ынчалзажок ооң соонда улам дорайтаар. Херектиң ужуру болза, бис оолдарны шеригге белеткээр спортчу шөлдү дөрт катап туттувус. Боттарывыстың акшавыс-биле тудуп келдивис. Бистиң оовусту дөрт катап бузуп кагды. Сөөлгү катап ону Аныяктарның болгаш студентилерниң фестивалының мурнуу чарыында Первомайск райкүүскомнуң даргазының оралакчызы Хапуновтуң айтыышкыны-биле бускан. Ында ам куруг шөл, а ол эшке кандыг-даа харыысалга онааваан. Комсомолдуң массалыг информация чепсектери шериг-патриотчу кижизидилгениң айтырыгларынче кичээнгейни улгаттырары күзенчиг. Мен бо холумда бистиң коллектививистиң дугайында чүүл кирген «Молодой коммунист» журналды тудуп тур мен. Элээн үе эрткен, ынчалзажок бо парлалга органы ук айтырыгларже катап эглип көрбээни хараадаачыг-дыр. Журнал чүүден корткан ол? Оон эрткеш, мынча дээр мен: ДОСААФ — Армияга, авиацияга болгаш флотка дуза чедирериниң эки тура ниитилели-дир. Ынчалзажок мен оортан чаңгыс-даа эки турачыны көрбээн мен.

В. Андреев, Москваның улус ажыл-агыйының Г. В. Плеханов аттыг институдунуң комсомол комитединиң секретары. Менде база-ла элээн каш айтырыг бар. Мен дээди өөредилге чериниң аныяктарының төлээлекчизи мен. Бис эде тургустунуушкунну кылып чорудар кижилерни өөредип турар бис. Ынчалзажок аныяк кижилер соонда барып боттарының ажылдаары дериг-херекселдерин безин көрбестир. Москваның дээди өөредилге черлериниң материал-техниктиг баазазы шуут сан чок багай байдалда.

Ийиде. Бис политиктиг айтырыгларның камгалакчылары болур ужурлуувус дугайында силер ам чаа чугаададыңар. Бис чүгле камгалакчылары болур эвес, харын аңаа киржиксеп турар бис, харын-даа дээди органдан эгелезе эки эвес бе, аңаа комсомолду кандыг-бир арга-биле төлээлетсе. Политбюро дугайында чугаалаарым ол.

Комсомол — шынап-ла, политиктиг организация, партияның шын-на эң чоок дузалакчызы болгаш курлавызы. Мен бодап көөрүмге, ол, улус депутаттарының съездизинге оода кооператорлар дег деңчергелиг ындыг төлээлелгелиг болур ужурлуг ышкаш. Бо мээң аас-биле саналым-дыр. Дүүн телевидениеге «Дээди Советтиң депутаттары чугаалап тур» деп дамчыдылгага телетайылбырлакчы эрткен үени коптарган херээ чүү боор, болзун, даартагы хүн дугайында бодаза эки дээн чижектиг бодалды чугаалады. Бис, оон иштинде аныяктар, эрткен үе дугайында шуптузун херек кырында билир бис бе, шуптузун тодаргай сайгарып өөренген бис бе, чүгле даарта чүү болур дугайында бодаар ужурлуг бе?

А. Беляев, МКУ-нуң студентизи. Михаил Сергеевич, мен чүве чугаалаан эштиң бодалын уламчылаксадым. Комсомол хоорkому Хоойлу төлевилелин чугаалажыр талазы-биле ажылды эгелей берген. Ынчангаш бисте комсомолчулардан, аныяктардан бөлүк саналдар чыгдынган. Хараадаар-дыр мен, Силер, Михаил Сергеевич, бистиң стендилеривиске четпедиңер...

М. С. Горбачев. Ындыг боор бе? Көргүстү.

А. Беляев. Ындыг улуг документини чугаалажып көөрүнге чаңгыс ай эвээш-тир. Саннар дугайында база. Оларны үндезилээр херек. Бо дээрге — мээң чаргы-маргым эвес-тир, бо мээң хууда бодалым-дыр. Улус депутаттарының съездизинге төлээлелге санының дугайында чугаа чоруп турар.

А. Семенцов, комсомолдуң Калининград хоорkомунуң бирги секретары. Улус депутаттарының съездизинге комсомолдуң төлээлелгезиниң талазы-биле санал берген эштерни деткип тур мен. Мээң эштеримни дүвүредип турар ийиги айтырыг. Комсомолга ажылдан аңгыда, бистиң хоорайывыста «Импульс» деп аныяктарның чогаадыкчы каттыжыышкынны ажылдап турар. Социал айтырыгларны шиитпирлээрин боттарының ажыл-агый чорудулгазындан орулганың күсели-биле боттандырар деп турар, шак ындыг каттыжыышкыннар чуртта кончуг хөй. Ынчалза-даа олар бүрүнү-биле Кооперация дугайында хоойлуга хамааржыпайн барып турар, чүге дээрге кооператорларның сорулгазы бир янзы болуп турар. Чүгле бо чылын безин ол каттыжыышкын элээдилер клубтары, компьютер класстарын тургузарынга 200 муң ажыг рубльди чарыгдаан. Министрлер Чөвүлелиниң шиитпири-биле ап турарывыс ол орулганы, ону бис социал айтырыгларны шиитпирлээринче киирер деп турар болгай бис, харын-даа кооператорларга бодаарга улам хөйү-биле бистен олча-ажык үндүрүг кылдыр тыртып ап турар. Бо чылдың үшкү кварталында ол барык 400 муң рубль ажыг болган. Ол бүгүнү аныяктарның күжү-биле социал таланы, кадык камгалалының, экологияның айтырыгларын шиитпирлээринче киирген болза силерниң чугаалап турарыңар ышкаш эде тургустунуушкунга боттуг киржилгелиг болбушаан, ол чорудулга бистиң хоорайывыска аныяктарның холу-биле шимчээн турар ийик. Эки тура ниитилелдер дугайында айтырыг белеткеттинип турар деп дыңнаан мен. Ол хоойлу кажан көстүп келирил база ол эки тура ниитилелдеринге боттарының орулгазын девискээр аайы-биле сорулгаларны шиитпирлээринче киирер арга тургустунар бе?

М. С. Горбачев. Мээң чугаалаар бодап турарым чамдык тодаргай айтырыглар бар. Беседалар үезинде база маңаа-даа политиктиг күрүне деңнелинге комсомолдуң төлээлелгезиниң хемчээлиниң дугайында санал дыңналды, чуртка-даа, комсомолга-даа хамааржып турар бүгү айтырыгларны шиитпирлээринге комсомол киржир ужурлуг. СЭКП ТК-ның деңнелинге чедир комсомолдуң төлээлелгезин көөр дугайында чугаа чоруп турар. Ол айтырыгны бис партияның ээлчеглиг съездизинге чедир шиитпирлептер боор бис.

Мени дүвүреткен бир айтырыг база салдыңыз: Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлунуң «диргизериниң» дугайында хемчеглер алдынып турар бе. Ол хоойлу өлүп бар чыдар дээр хире бодал бар ышкаш.

Ол ындыг эвес. Хоойлуну

(Уланчызы 4-кү арында).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү арыннарда).

шиңгээткеш, ында салдынган принциптерни ажылга барымдаалаары белен эвес херек болбайн аан. Бо хоойлуда ёзулуг кадык, шынныг үндезиннер бар. Хоойлуда салдынган принциптерге даянып турарлар элээн-не ажылдай бергеннер. Ол дээрге ниитилелге-даа, күш-ажылчы коллективтерге-даа улуг ажыктыг.

Красноярск баар мурнунда ол боттуг дуржулганы түңнээрин дилээн мен. Бодап көрүңер даан, 2-3 чыл бурунгаар кончуг берге байдалга турган муң-муң бүдүрүлгелер бөгүн күштелип эгелээннер. Хоойлуда салдынган ажылдың принциптеринче ам-даа кирбээн бүдүрүлгелерге бодаарга, бергелери тураа-даа, шупту бүдүрүлгелерниң экономиктиг түңнелдери эки.

Январь бирден эгелеп арткан шупту бүдүрүлгелер бот-орулга-чарылганың, бот-акшаланыышкынның принциптеринче шилчиир. Ынчангаш бүгү экономика ол принциптерже шилчиир. Бо хоойлуда салдынган принциптер дүрген шиңгээттинген база боттанган тудум, түңнелдерни дораан көре бээр бис.

Барааның мөөңнеп садарының база эртек тургузарының айтырыгларын шиитпирлээри база негеттинип келген. Олар бот-боттарындан харылзаалыг. Ол нарын чорудулга, ынчалза-даа Бүдүрүлге дугайында хоойлуну «диргизер» дугайында айтырыг тургустунмайн турар деп бодап тур мен. Чүге дизе, ол хоойлу чурттаар болгаш улам күштелир апаар!

Ийиги айтырыг: «Эки тура ниитилелдер дугайында, хоойлу дугайында чүү болуп турарыл?». Ону ажылдап кылып турар.

Оон ыңай. В. Мироненкову болгаш силерни дүвүредип турар айтырыг. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының чаа чурумунда комсомолдуң төлээледилгезиниң дугайында. Бир дугаарында, ол документилерде, Конституцияда эдилгелерде, Хоойлунуң бодунда комсомолга хүндүткел чок чорук болган дээрзинге чөпшээрешпес мен. Ону ынчаар бодап турарлар боттары харын өске хөй-ниити организацияларынга хажагай чоруун көргүзүп турар-дырлар. Бистер оон хостуг болур ужурлуг бис. Төлээледилгеге хамаарыштыр чүл дээрге — бистиң партия, комсомол, профэвилелдер, херээженнер чөвүлелдери, кооперация ышкаш эң чугула организацияларывыс ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизинге төлептиг-биле кирер ужурлуглар.

Санал бергеннерден бир кижи телевидениеге депутат-биле беседа дугайын чугаалааш, «эргини казары болзун» дээнин айытты. Казар болза, харын болур-даа ыйнаан, ынчалзажок эрткен үени өөренири, бистиң төөгүвүстү билири, эде тургустунуушкуннуң-даа төөгүзүн билири — ол кажан-даа кончуг чугула болгаш өөредиглиг. Ордунуң фойезинге ужуражып турувуста ооң дугайын чугаалашкан бис. Кандыг-даа салгал амыдыралче кирип тура, эрткен салгалдарның дуржулгазынга даянып ужурлуг деп бодап турар мен. Ооң-биле чергелештир салгал бүрүзү бодунуң күш-шыдалын немеп, ниитилелдиң хөгжүдеринге бодунуң салыышкынын киирип турар. Культурада чаа чүүл бүрүзү бөгүнгү үнелиг чүүлдерге таарымчалыг бүгү чүүлдерни шилип албышаан, чаа чүүлдерни немевишаан, өстүрбүшаан, мурнуку культураның чаа үнелиг чүүлдеринге үндезилеттинип тургустунар.

Бөгүн, бистиң ниитилеливиске чаа шынар киирер сорулга салдынып турар үеде, совет кижилерниң салгал бүрүзүнүң ажыл-чорудулгазынга болгаш күш-ажылынга дыка хумагалыг болуру чугула. Эрткен үениң дуржулгазында чедип алдынган бүгү үнелиг чүүлдерни ажыглап алыр, биске шаптыктап, бистиң ниитилеливиске аар үүрге болуп, социализмниң ёзулуг улусчу тургузуг болурунга моондактап турар бүгү чүүлдерни чайладыр херек. Бо бодалга улаштыр маңаа тургустунган айтырыгның харыызынга чедип келдим.

Эрткен үени тоомчага албайн баар аргавыс чок. Анаа кончуг кичээнгейлиг болур, ону өөренир ужурлуг бис. Бо ажылды ёзулуг-ла чаа калбартып эгелээн бис, ол бисти эргежок чугула ажыдыышкыннарга, шинчилелдерге чедирер боор деп бодап тур мен. Ол бисти чепсеглээр, эде тургустунуушкуннуң идип үндүргени чаа-чаа сорулгаларны шиитпирлээринге улам күш киирер.

Эде тургустунуушкуннуң чорудулгазының үезинде тыптып келген аңгы-аңгы документилерни, саналдарны чугаалажыр хуусааларының дугайында. Мында байдал чаңгыс аай эвес. Бир талада, бүгү чүүлдү дүрген кылырын күзеп турар бис. Өске талада, бүгү чүвени ылаптыг болдурар херек — ылаңгыя мээң сорулгам ындыг. Улуг саналдарны чугаалажып көөрү-биле бүгү чоокче үндүрүп-даа келген бис, үндүрер-даа бис. Политиктиг реформаның кол-кол принциптерин партияның XIX конференциязы чоокшулап орда, ооң шиитпирлеринге болгаш резолюцияларынга киргенин барымдаалаар болза, чугаалажып көөрүнге телевизээн бир айывыс дургузунда бүгү чүүлдерни ылаптыг сайгарар арганы бээр деп бодаар мен. Бис хоойлуну хүлээп алыр болгаш соңгулдаларга белеткелче кирер ужурлуг бис дээрзин база өөренип көөр херек. Ынчангаш аңаа үениң четчири чугула. Бо чүүлге айлар херек. Удавас дешпидилгелер, кандидаттарны чугаалажыры, ооң соонда бадылаашкыннар эгелээр. Апрельде — ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизи болур. Ынчангаш бис ооң-биле база холбашкан ышкажыл бис. Оон ыңай. Бо чорудулганың доктаавазы. Күзүн тус черлерниң деңнелинде Советтерниң эде тургустунуушкунунуң дугайында айтырыгны шиитпирлээри күзенчиг-дир. Оон алгаш көөрге безин бо чорудулганы амдан эгелеп идепкейлиг шимчедир ужурлуг бис.

Ынчангаш силерниң көдүрүп келген саналдарыңарны камгалаар кижи-дир мен. Оон туржук хуусаа дугайын чигзинмейн чугаалажыышкыннарны идепкейжидерин силерден дилээр-дир мен. Ол хуусаалар чүнүң уржуундан тывылганын силерге чугааладым, ынчангаш идепкейлиг чугаалажырынче силерни чалап тур мен.

Сес алырын күзеп турар деп чүвени көрүп тур мен. База бир ужуражыышкын эрттирер болган-дыр ийин. (Шимээргээшкин, каткы). Силерде чугаалаар чүве бар бе? Чугааланар че.

Ю. Баусов, Москваның инвалидтер ниитилелиниң баштаар чериниң аныктар-биле ажыл талазы-биле харысаалгалыг кежигүнү. Канчаарга-даа инвалидтер айтырыы ам чоорту илереп үнүп олур. Ол шынап-ла, күрүне ужур-дузалыг айтырыг дээрзин билип турар апардывыс. Кижилер ниитилелге ажыктыг болурун күзеп турар. А шыдавас-тыр. Протезтер чок, тергелер чок, кижилерниң чыглып чугаалажыр бажыңы безин чок. Аныяк инвалидтерниң айтырыынче аныяк кижилерден өске кым сагыш салырыл. Бо талазы-биле бодалдар-даа бар, дуржулга-даа бар. Ону чугулалап, эртем деңнели-биле көөр херек. Кады ажылдажыр херек.

М. С. Горбачев. Эки-дир. Мында база айтырыглар тыптып келди. Дыка хөйү дакпырлажып турар. Чаа айтырыглар база бар. Партияга хүлээп алышкын хуваалдазын партияның XIX конференциязынга дужуруп каапкаш, бодунуң социал составын партия канчаар таарыштыр тургузарыл? Ындыг айтырыг салдынып турар-дыр.

Партия хүрээлеңинге шилилге дээш партия организацияларындан негелдени бедиткениңден ол таарыштыртынар. Биске улуг идеяларга бердинген ёзулуг кижилер херек. Маңаа комсомолдуң саналы, партия кежигүнү эвес кижилерниң саналы чогумчалыг болгаш ажыктыг болур, ниитизи-биле алырга, ажык-чарлыг шилилге болур ужурлуг. Бир эвес шилилгениң механизмин мынчаар тургузуп алыр болзувусса, партияны албан-дужаал сүрер кижилерден камгалап ап, ону күштелдирип шыдаар бис. Өскээр чугаалаарга, демократчыдылга маңаа социалистиг идеалга бердинген, ёзулуг чаа күштүң немежирин база хандырар. Ону канчаар кылырын кады чугаалажып көрээли. Моон дугайында комсомол ханы бодаар болза эки, чүге дээрге партияже кирип турарларның үштүң ийи кезии комсомолчулар болгай. Силерге улуг харысаалга онаажып турар.

Улус ажыл-агыйынга юридиктиг албанны тургузарынга белеткел айтырыы мында сонуургап турар-дыр. Улуг айтырыг! Биске экономист-даа, юрист-даа кадрлар чедишпейн турар. Юридиктиг албан биске негеттинип турар, а ону чедип алырда юридиктиг кадрларны белеткээриниң программазын калбартыр херек. Бо дээрге амыдыралчы эргежок чугула чүүл-дүр.

Айтырыглар көвүдеп тур. Шуптузунга харыылап четтикпес боор мен. Силерниң бүгү айтырыгларыңарны чугаалажып көөр бис дээрзин аазаар-дыр мен. Политиктиг, улуг хемчээлдиг кол айтырыгларга харыылап четтиктим. Мээң-биле-даа, партияның болгаш күрүнениң өске-даа удуртукчулары-биле-даа мындыг ужуражыышкыннар хөй болгаш доктаамал болза эки деп бодап тур мен.

Бо ужуражыышкын каш-ла чыл, ийи-үш чыл бурунгаар турбаан ындыг байдалга эрткени дээш сеткилим аажок ханып тур. Ол безин кайгамчык-тыр. Эде тургустунуушкун боттанып база күжүн немеп турар болгаш ооң талазында бистиң комсомолувус, бистиң аныяктарывыс бар дээрзин ол бадыткап турар-дыр.

Комсомолдуң 70 чылы-биле холбаштыр база катап байыр чедирип, чаа-чаа тиилелгелерни болгаш чедиишкиннерни күзеп тур мен!

* * *

Аныяктар-биле ужуражыышкыннарга болгаш беседаларга эштер Л. Н. Зайков, В. А. Медведев, Г. П. Разумовский олар киришкен.

(СЭТА).

СОВЕТ-ФРАНЦУЗ КОЛЛОКВИУМ

• Киржикчиниң демдеглелдери •

(Уланчызы. Эгези № 25 «Шында»).

Вторникте, 27-де, коллоквиумга Орус болгаш совет культураны шинчилээр төптүң эртем секретары, Сорбонда орус дыл болгаш литература өөренир семинарның удуртукчузу, филология эртемнериниң кандидады, доцент Анни-Виктуар Шаррен «Францияның далай ындыы девискээрлеринде ийи дыл билириниң айтырыглары» деп илеткелди, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының төөгү, филология, философия институдунуң сектор эргелекчизи, филология эртемнериниң доктору А. Б. Соктоев «Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының фольклорунуң тураскаалдары» деп илеткелди, РСФСР-ниң Культура министерствозунуң болгаш ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының эртем-шинчилел институдунуң директору, философия эртемнериниң доктору Л. Г. Ионин «Эде тургустунуушкуннуң байдалдарында культура политиказында национал аспектилер» деп илеткелди, эртемденнер Шарль Уревич (Франция), П. А. Чурилова (ССРЭ) «Сибирьниң музейлериниң регионунуң улустарының культуразын кадагалаарынга болгаш хөгжүдеринге ужур-дузазы» деп илеткелди, Парижтиң Сорбонда библиотека ажылдакчызы Жак Карронуң «Францияда алжир иммиграция: чаа культураның зарыышкы-човуланчыг төрүттүнүүшкүнү» деп илеткелди, Бурятияның хөй-ниити институдунуң ажылдакчылары, төөгү эртемнериниң кандидаттары Т. М. Михайлов биле К. М. Герасимова «Сибирьниң улустарының чаңчылдыг чүдүлгезери болгаш сагылгалары база оларның амгы культурада туружу» деп илеткелди коллоквиумга дыңнаан. Кежээ Бурятияның академиктиг орус театрынга Доржи Банзаров аттыг пединституттуң база Чөөн Сибирьниң Культура институдунуң профессорлары, башкылары база студентилери-биле ужуражыышкын болган.

Коллоквиумнуң ажылын совет-француз таладан хары угда ийи дарга удуртуп башкарар боор чүве болду. Баштайгы хүнде Б. Ц. Найдаков биле Жан Радвани, В. Б. Чурбанов биле Анни Виктуар Шаррен, дараазында хүнде Ю. Л. Аранчын биле Фредерик Лонге-Маркс, В. Б. Чурбанов биле Жан Радвани даргалап эрттирдилер.

Ынчаарга номчукчуга чамдык илеткелдерниң допчулалын дамчыдары чугула деп бодаар мен. Хамыктың мурнунда француз профессор Жан Радванинин «Национал культуралар болгаш националдар аразында чорудулгалар: удур-дедир байлакшылга бе азы удурланыышкын бе?» деп илеткелди Ж. Радвани, делегейде культура харылзаазының нарын бергезин болгаш ужур-дузазын амгы үеде колдап турар фактор деп санааш, культура чорудуушкуннарының интернационализастажыышкынындан чамдык кижилер чогумчалыг стимулду, үнелиг чүүлдерниң мөөрейлежиишкинин, удур-дедир байлакшырының чаа аргаларын көрүп турда, чамдык шинчилекчилер улуг күрүнелерге бактаап турар биче аймак-сөөк улустарның культураларының дам-на кошкап бар чыдарын эскерип турар деп демдеглээш, моон ужурунда культура болгаш политика стратегиязын тодарадыры, сорулгаларның бодунуң анализи чаңгыс аай үнелелдиг болбас ужурлуг дээн. Мынчангаш Ж. Радванинин бодалы-биле алырга, бо айтырыгны тус-тус аймак-сөөктерниң девискээр, үеге хамаарыштыр өскерлип турар масштавын шинчилээрде янзы-бүрү күрүнелерниң дуржулгазын кичээнгейлиг көөрү — чугула негелде. Моон кеску чижээ болза, Францияда Үшкү республика үезинде школаның төптүткен ролю националдарның ылгалын административтиг арга-биле чидир хоюглап, фольклор кавызының районнар аразында ылгалының артыышкыннарын кызыгаарлап арттырганы болур-дур; бир эвес Американы ап көөр болзувусса, ында тигельге демир азы коргулчун ээлдиргени-биле дөмей болур; совет улус деп билиишкинниң тыптып келгени чоокшулажыышкын түңнели бе (азы нацияларның хөгжүлдезинден, бирги ээр чугаалаарга, нацияларның холужуп каттыжа бээр үезинде болур чаңгыс аай болурунче угланган тенденциядан болган бе) дээрзин анализтээри онза солун деп бодаар мен деп ол шыйган. Ынчалза-даа тус чер масштавынга болуушкуннарның ролюн дендии херекке албайн турар, четчир бадыткалдыг үш-ле чижектен көргүзейн, француз регионалдыг политиканың кошкаа, ССРЭ-де административтиг - национал девискээрлерниң дуржулгазы (федеративтиг республикалар, автономнуг республикалар болгаш областар) болгаш Испанияда Каталон парламентиниң чижээ).

Үстүнде чижектерден янзы-бүрү тургузуглуг күрүнелерниң кызыгаарын ажып, хөй санныг ниити айтырыгларны идип үндүрүп турар чүзүн-бүрүн чөрүлдээлерни көрүп болур. Ол айтырыглар бодунуң ээлчээнде улам-на ханы сорулгаларны тургузарынга чедирип турар деп бодаар мен.

Дараазында айтырыг болза, национал логика болгаш интернационализация дугайы деп Ж. Радвани уламчылады. Бо талазы-биле совет литературада болгаш Барыын чүкте удурланышкак ийи үзел бар. Бир талазында, хөй специалистер, ол ышкаш политиктиг ажылдакчылар, удуртукчулар делегейниң хөгжүлдези чүкүй ылгалдарны хоюглаарының угланыышкыны-биле бөдүүнчүүрүнче шимчээр, азы ындыг хөгжүлде болза культураларның чоорту бот-боттарынга сиңчири болгаш элээн каш цивилизацияларның азы тергиделдиг культураларның бодарап тыптыры болур деп бодап турарлар. Хевирлеринден хамааржыр янзы-бүрү байдалдарда маңаа бүгү-ле чүүлдер — культураларны «американчыдары», барыын чүк амыдыралының овур-хевири. ССРЭ-де нацияларның чамдыктарының бодалы-биле алырга, амгы үениң бүгү-ле эргежок чугула чүүлдерин бүрүн бар дын чаңгыс дижири, орус культураның салдары-биле бирикшири — бо-ла бүгүлер дөмейлежи бээр. Культура солужуушкунунуң эргежок чугулазын, культураның кадагалакчызы дылдарны херек чок дивейн, а эргижирээн национал рамкаларның хагдынчак чорууңдан сыр өске дын чаңгыс альтернатива — чайлаш чок чорудулганы чырыдып бээр теоретиктиг үндезинге хамааржыр айтырыг дугайында чугаалаар бодай-дыр мен.

Өске бодалдың үндезилеттинип келген негелдези болза, мында ханы дазылдыг чөрүлдээ чок, культура солужуушкуну, удур-дедир демниг харылзааның ёзулдези ылгалдарның илдең хоюглаанырынга албан чедирбес, чүге дизе ол болганчок-ла политиктиг азы экономиктиг дулгээзиниң болур (чижээ, Хааның Россияга политиктиг хайгаарал дугайын сагыш човаашкын азы чоокта чаагы 30 чылдарның берге үези, хөй националдыг каттыжыышкыннарның стратегиязы) (маңаа культура талазы-биле хөй националдыг янзы-бүрү дылдар дамчып боттандырып турар Европа биле АКШ-тың аразында «трансатлантиктиг» политиканы азы «улуг европа рыногун» 1992 чылда тургузар деп турарын киириштирип көөр апаар). Оон сыр өске чүве болза, ол бодал ёзугаар алырга, материалдыг болгаш угаан-бодал аргаларының солужуушкуну, ийи дылдыг болуру ышкаш, деңзигүүрлүг чаа системнерниң тыптып кээринге, ындыг системнер солужулга-биле демниг харылзааларны калбартпышаан, национал база тус черлерниң онзагай байдалдарын шовинизм талазынче киирбейн камгалап кадагалаар арганы берги дег боор-дур.

Бо маргылдаалыг чүүлдер теория-биле канчап-даа кызыгаарлаттынмас. Бир-тээ, ол айтырыглар аажок тодаргай болуушкуннар дугайында, ниитилелдиң угаан-бодал үндезиннеринге амыдыралының байдалдарын шонуп турар болуушкуннар дугайында чүве болганда, оларны херекке албайн оюп эртип болбас. Чүүден-даа артык чугула амыдыралдың деңнели болгаш шынарының дугайында айтырыгларга сагыш човаашкынның мурнунга турар болганывыста, ол болуушкуннар медерелди эвилелдээриниң үндезини болуп шыдаар ирги бе? Мынчангаш белен маргыш чок түңнелдер саналдавайн, а нарын дискуссиядан ажытса деп сорутдаан ийик мен» — деп, Жан Радвани чугаалаан.

Дыл айтырыы амгы үеде чидии-биле тургустунуп турар. Моон ужуру болза кандыг-даа, хөй-даа, эвээш-даа санныг, улустарның чүс-чүс, харын-даа муң-муң чылдарда хөгжүлдезинге тывылган бот-бүдүштүг культураларның кадагалакчызы, оларны бөгүн чогумчалыг шиңгээдип алырының чепсээ, улустарның аразында билчип, кады ажылдаарының, эптиг-чөптүг болурунуң чепсээ болза дылдар болур. Мынчангаш совет-француз коллоквиумга дылдар дугайында чугаа ажыктыг-даа, чидиг-даа, солун-даа болуп турган.

Анни-Виктуар Шаррен-биле алырга, кандыг-даа улустар XX век дооступ турар үеде, бодунуң политиктиг, социал, культура база шажын-чүдүлгези-биле тодаргай таварылгаларда дорт холбашкан билингвизм азы ийи дыл билириниң айтырыгларының мурнунда туруп турар, моон чижээнге ССРЭ биле Францияны көрүп болур, чүге дизе оларда ийи дыл айтырыы политиктиг системалардан хамаарышпайн кижилерни дүвүредип турар. Моон тодаргай барымдаазы болза, Чаа Каледонияда ийи дыл айтырыын башкарары Францияның бергедээшкини болуп турар, тургустунуп келген байдалды кичээнгейлиг өөренип көөр чорук билингвизм — фольклор-литература — бо үштүң аразында нарын, таварылга бүрүзүнде тодаргай билдингир эвес харылзааларны элээн билдингир кылдыр судалдап болур ирги бе, оон ыңай, ол үш элементилерниң үзүлбес тудужунуң принципинге хамааржыр бодалдар хостуг билиишкинче, удурланышкак культураларның удур-дедир немерелиг болурунга магадылалче орукту ажыдып бээр ирги бе деп бодалдыг кордаар-дыр мен. Шинчилел литературазы медерелдиг азы медерел көрбээн байдал-биле сайгарып турар дылды камгалаарын сорулгазы деп көрбезе чогуур, чүге дизе, дыл музейниң ажылдакчызының хамаарылгазы чүгле таарымча чок чигзинчиг чүүл болур, харын ындыг литература делегейни чүмү-биле угаазылап билгениниң продуктузу болур ужурлуг, шак ындыг билиишкинден аас чогаалының чаңчылдарында ол улустарның дылының бодунуң культуразының чорудулгазының үезинде ойнаар маргыш чок роль үнер деп Анни-Виктуар Шаррен бадыткаан.

Парижте Орус база совет культураны шинчилээр талазы-биле төптүң ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң кандидады Фредерик Лонге-Маркс «Дагестанның улустарының чаңчылдарынга урбанизацияның салдары» деп илеткелди номчаан. Оон бодалы-биле алырга, урбанизация чаңчылдар-биле холбашкан бүдүн одуруг айтырыгларны тургузуп келген. Дектиң мурнунда чаңчылдар болгаш оларның эволюциязының дугайында билигни ылавылап көөрү чугула. Шынап-ла, чаңчылдар дээрге кежүй берген болгаш тендиш дивес, салгалдан салгалче өскерилге чокка дамчыдып кадагалап чоруур чүве эвес-ле болгай. Харын олар база дириг болгаш шимчээшкинниг, мындыгның төлээзинде, өскерлиишкиннерге таваржып чоруур болуушкун болур-дур. Чүнүң-даа мурнунда хоорай амыдыралы чаңчылдарга эң улуг чөңгээлиг.

Үстүнде чугаалаан чүүлдерге даянгаш, хөй националдыг янзы-бүрү дылдарлыг Дагестанда бар байдалдарны ылаптыг тодарадыры, национал биче буурай аймак-сөөктерниң культураларының хөй янзылыг бүгү-ле талаларынга урбанизацияның салдарын шинчилээри чугула. Моон-биле чергелештир Дагестанга чоокта чаа болган урбанизацияның болгаш кедээ чурттакчыларның хоорайларже чайгылып киргениниң тайлымындан хоорайларның этниктиг составы өскерилгенин утпас херек. Делегейниң ийиги дайынынга чедир үеде хоорай чурттакчыларының улуг кезии орус турган. Орус культураның салдарының адаанга турган хоорай культуразы-биле дагестан культураның аразында ылгал улуг турган. Хоорай чурттакчыларының эвээш кезии Дагестанның улустарынга хоорай орнажылганың, садыг-аралчааның чери болуп турган болгай. XX вектиң эгезинде кедээде төрээн суурларын чоокта чаа каггап, ынчалза-даа дагларда арткан өг-бүлелери, дөргүл-төрелдери-биле быжыг харылзааларны тутпушаан, хоорай чурттакчыларын бодаарга, бистиң үевиске чедир өйде үндезин өскерилгелер болган.

Ф. Лонге-Маркс дараазында факторларны тускайлап тодараткан:

— дыл болгаш билингвизм, орус болгаш тус чер дылдарының янзы-бүрү функциялары;

— шажын; ёзулалдарны кылыры;

— ат тывсыры, куда эрттирери, хөржүдүлге кылыры;

— холушкак өг-бүлелерниң делгерээни;

— өг-бүлениң хемчээлиниң өскерилгени;

— бүдүрүлге кавызы;

— хоорайда база кедээде социал амыдыралдың салдары;

— орап-сава байдалдары;

— ажылдаар, чурттап турар чериниң, административтиг болгаш политиктиг эрге-чагырганың турар черлери.

Бо факторларны анализтээниниң үндезининге чаа совет хоорай культуразы тывылган деп түңнелди үндүрүп болур бе? Кандыг-чүү-даа болза, дараазында факт черле маргыш чок: янзы-бүрү аймак-сөөк бөлүктерниң аразында демниг харылзаазы Дагестанның улустары бодунуң ниити культуразын медереп хүлээп көөрүнге чедирип келген. Эрткен чүс чыл төнчүзүнде хоорайга чурттап эгелээн орус чурттакчылардан чоокта чаа-ла хоорайжып эгелээш, сан талазы-биле орайчок ажып, колдай бергени дагестан улустарның сылдаа-биле тывылган чаа хоорай культуразының дугайында чугаалап болур деп бодаар мен. Онзагай бүдүштүг, хоорай культуразының төрүттүнгени янзы-бүрү кавыларга янзы-бүрү илерээр: бүдүрүлге кавызынга өскерлиишкиннер өг-бүле харылзааларынга дөмейлээрге оон орайчок кеску болур.

(Уланчылыг).

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.

Чаа ном

«ОРФОГРАФТЫГ СЛОВАРЬ»

Эге класс өөреникчилери долгандыр турар бойдустуң болуушкуннарын болгаш ниитилел амыдыралының дүрүмнериң бир-ле дугаарында төрээн дылын дамчыштыр шиңгээдип алырлар. Ынчангаш бичии кижилерни социалистиг ниитилелге бердинген кылдыр кижизидеринге, ук ниитилелдиң материалдыг база культурлуг байлактарын оларның үнелеп билиринге төрээн дыл чугула чепсек болуп турар.

Бо сорулганы херек кырынга боттандырарынга дузалаар чаа «Орфографтыг словарьны» педагогика эртемнериниң кандидады Кунгаа Дадарович Симчит тургускан. Эге класс өөреникчилеринге херек бо словарь 6500 сөстерден тургустунган болгаш 10000 кезек тираж-биле чырыкче үнген. Ону филология эртемнериниң кандидады Яков Хертек редакторлаан.

Солун, өөреништиг словарьда мындыг кол-кол эгелер кирген: «Тыва алфавит», «Тыва фамилиялар» (эрте-бурунгу төрел бөлүк аттары), «Тыва АССР-де чамдык черлер аттары» болгаш оон-даа өске.

Сандю САНДАН.

ЧАА РЕЖИССЁР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Тываның эртем-шинчилел институдунуң культура секторунуң эртем ажылдакчылары республиканың хөгжүм-шии театрында ажылдап келген чаа режиссёр-биле ужуражып, солун чугааны кылган. Театрга ажылдаары-биле чаладып келген чаа режиссёр М. А. Косман театрның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында эртем ажылдакчыларының саналдарын, бодалдарын сонуургап дыңнаан.

Тываның хөгжүм-шии театрының чогаадыкчы коллективи-биле моон соңгаар кандыг-кандыг чогаалдарны тургузуп болурун, портфельде чогаалдарның эң экилеринден аңгыда, классикаже элээн сагыш салырын режиссёр бодап турар. Ылаңгыя хөгжүм-шии театрының ырлаар, танцылаар талаларын күштелдирер. Баштайгы шенелде — моол шии «Сунжидмааны» сценада ойнап турар, шиини тургусканында чамдык чедимче чок болган чүүлдерни база айтып, моон соңгаар тус-тус актёрлар-биле чогаадыкчы ажылды улам күштелдирип, оларның тургузар рольдары-биле ханы ажылдаарын чедип алыр сорулга салган.

КОМСОМОЛЧУ ОТЧУГАШ-БИЛЕ

Институттуң комсомолчулары ВЛКСМ-ниң 70 чылын таварыштыр 30, 40 чылдарның комсомолчулары-биле ужуражып, оларның ажыл-херектерин сонуургааннар. Патриотчу идепкей, энтузиазм, олут орбас, чыдын чытпас энергия ол үениң комсомолчуларының кол шынарлары болуп турган. Кайда берге болдур, комсомолчулар анаа баар. Амыдырал-чуртталгага чаартылгаларга олар эң-не идепкейлиг киржип, коммунистерниң шынчы дузалакчылары болуп келгеннер. Комсомолдуң хоочуннары Н. С. Бойду, Н. Л. Кунчун, К. Д. Аракчаа олар аныяктарның салган айтырыгларынга тодаргай харыыларны бергеннер.

БЕЛЕК КЫЛДЫР

Боттарыңарның чоок кижилериңерге, өңнүктериңерге оларның төрүттүнген хүнүнге, кудазынга болгаш өске-даа таварылгаларда баш удур сагыш човаар болзуңарза, кончуг эки белекти берип болур силер.

«Карагандафото» бүдүрүлгези чурттакчы чоннан колен-кор, буквинил карттыг альбомнар белеткээринге чавыгны хүлээп ап турар.

Альбомнуң хемчээлиниң аайы-биле өртээ:

30х40 см., 30 арынныг альбомнуң өртээ —4 рубль.

24х35 см., 20 арынныг альбомнуң өртээ— 3 рубль 18 көпеек.

16,5х24,7 см., 15 арынныг альбомнуң өртээ —2 рубль 20 көпеек.

Чагыкчының күзели-биле альбомнуң картынга дараазында тематикага оя баскан бижикти кылып болур: «Бистиң өг-бүлевис», «Бистиң кудавыс», «Бистиң уруувус», «Бистиң уругларывыс», «Школачы чылдар», «Шеригге албан эрттиргениниң тураскаалы», «Байыр чедирип тур бис», «Төрүттүнген хүнү-биле», «Бистиң өңнүктеривис», «Бистиң коллектив».

Чагыгны алган соонда бир ай болганда ону күүседир.

Чагыгны бүдүрүлгениң адрезинче чорудар, альбомнуң картынга бижиир сөстерни билдингир, тода кылдыр бижип каарын утпаңар.

Бистиң адрезивис: 470060, Караганда хоорай, Чкалов кудумчузу, 7, г п Карагандафото. Чагыглар столу, телефон — 56-03-09.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

НОЯБРЬ 3-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35 — А. Зурабов —«Камоңуң чугаазы», 1-ги сериязы. 9.45 — «Черниң уругларының чүнүң дугайында ырлажып турарыл». Зелена Гура хоорайга уруглар ырларының фестивалы. 10.45 — Медээлер. 10.55— «Дириг амытаннар оранында». 11.55—12.10 — «Ашмаринниң ложкарилери». 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50— Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 16.10— «Музыка шыгжамыры». Г. Свиридов. Концерт. 16.45— Телефильм. 17.15— «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.00— XIX партконференцияның угланыышкыны-биле. Отчёттар болгаш соңгулдалар. 18.45— Бөгүн делегейде. 19.05 —«Кижи болгаш хоойлу». ССРЭ Прокуратуразының хамаатыларның хомудалдары болгаш билдиришкиннери-биле ажылдап турарының дугайында. 19.35 — «Камоңуң чугаазы». 2-ги сериязы. 21.00— «Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— «Ыры-88». 23.30 — 23.45 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45— Бисти долгандыр турар бойдус. Бисти октябряттар деп адаар. 8.55— Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.10— Испан дыл. 10.05 — ОПТУ суртуулдарынга. Ниити биология. Салгап алырының хромосомнуг теориязы. 10.35; 11.35— Биология. 7 класс. Ымыраа-сээк чокта чурттаалга боор болур бе? 11.05— Испан дыл. 12.05— «Дээр тиинге болчаг». Уран-чечен фильм. 13.30 — «Улуг кижилер болгаш уруглар». Телефильмнер. 14.10— Медээлер. 14.20—«Дилим чорук». 7-ги сериязы. 15.25 — 16.35— А. Розенбаум ырлаар. 18.00— Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.10 — «Ээр чер ындында» фильм. 2-ги сериязы. 19.15— Медээлер. (Тыва дылга). 19.15—Чурттакчы чон чизезиниң санакчызы. Эртем-тайылбырлыг фильм. 19.45 — Медээлер. (Орус дылга). 19.55— Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктың удунар, чаштар!». 20.15 —П. И. Чайковский аттыг делегей конкурузунуң лауреаттары. Н. Трулль. 21.00— «Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Элдептиг хорутдаттырган кижи». Уран-чечен фильм. 23.15— 00.15 — В. Винокур кежээже чалап тур».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00— Медээлер. 18.10— Кино болгаш көрүкчү. «Буруулуунуушкун» деп уран-чечен фильмни сайгарып чугаалажыры. 19.10— «Вьетнам. Улу чылы». Телефильм. 20.00— 20.15 — «Тамчыктың удунар, чаштар!».

КИНО

НОЯБРЬ 3-ТЕ

«ПИОНЕР»: «Морозко» 9.10, 12.40, «Золотые рога» 11.00, киноклуб «Сказка» 14.40, «Дорогая Елена Сергеевна» 16.20, 18.20, 20.20 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Голова гаргоны» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Грешник» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Десять негритят» 17.00, 19.30 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Чагбас. Хат кошкак. Дүне агаар 10—15, чамдык черлерге 17—22 градус соор. Хүндүс 2 градус сооктан 3 градус чылыыр. Чамдык черлерге 3—8 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Дүне агаар 13—15 градус соор. Хүндүс 0—2 градус чылыыр.

Кызылдың педагогика институдунуң математика кафедразының чанында Кызыл хоорайның школаларының 9—10 класстарының өөреникчилеринге бот-өөредилгелиг математика школазы болгаш 8—10 класстың өөреникчилериниң аныяк математиктер школазы бодунуң ажылын уламчылап турар. Аныяк математиктер школазынга кичээлдер ноябрь 16-дан среда сапында 16 шакта эгелээр.

Бот-өөредилгелиг математика школазынга өөренирин күзээннер чурттап турар бажыңының адресин айытпышаан 1988 чылдың ноябрь 10-га чедир дараазында адресче билдиришкинин чорудар: 667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 34, ККПИ, математика кафедразы.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Адресивис: 467000
Кызыл хоорай,
Красноармейская
кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИН: партийжы амыдырал килдизинин 3-36-82, совет тургузут килдизинин 3-37-11, тлетпур килдизинин 3-36-73 чагаа килдизинин 3-39 03 культура килдизинин 3-39 15, кедээ ажыл-агый килдизинин 3-41-16 социал айтырыглар килдизинин 3-4.-23, корректорларның 3-37 11, бухгалтерияның 3-43-41. Солун келбейн барганда 2-32 75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга арны
Солуннуң индекизи 54241.
Тиражы 24637 экз

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер «ер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чагыг № 201. ТС—01621.